



ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

Ի ԻՐ ԴՊՐՈՅԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՊԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԳՊՐՈՅԸ



Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1922

92

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ

ԻԻՐ ԳՊՐՈՅԸ

—

ԳՐԵՑ

ԳՐԿՏ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՌՁԵՆ



Վ Ի Ե Ն Ն Ի

Մ Ի Ի Թ Ը Բ Ե Ը Ն Տ Գ Ը Բ Ը Ն

1922

1003
14642

23805-4-7

Գրկոյքս, որուն «Յովնաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը» խորագիրն ենք տուած, մեր առջեւը կը պարզէ Յովնաննէս Վանականի եւ անոր զրազէտ աշակերտներու՝ Վարդան Արեւելցոյ, Կիրակոս Գանձակեցոյ եւ Մաղաքիա արեղայի կենսագրութիւններն ու հեղինակութիւնները: Գրեթէ մէկ ու կէս տարւոյ ընթացքի մէջ մաս առ մաս տարբեր վերնագիրներով հրատարակուած է երկս Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնաթերթին մէջ¹: Արդ (փոքրիկ յանձնարարով եւ փոփոխութիւններով) զայն հանրութեան աւելի մատչելի ընելու նպատակէն զրդուած՝ ի լոյս կ'ընծայեմ առանձինն:

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1921, էջ 41, 163, 364, 458, 564- 1922, էջ 89, 214, 221:

Որչափ ալ ջանացած եմ գրութիւնս
 կատարեալ ընելու, տակայն վախճանիս
 չեմ հասած, փասն զի ինձմէ անկախ
 պատճառներու նետեանքով չեմ կրցած
 օգտուիլ մի քանի աղբիւրներէ: Բայց այսու
 ամենայնիւ կը յուսամ թէ՛ տակաւիկ մը
 նպաստած ըլլամ հայկական մատենագրու-
 թեան պատմութեան, ի հարկէ ԺԳ. դար-
 րու պատմութեան եւ այն Հայաստանի մէջ:

Հ. Հ. Ո.

ԲՈՎԸՆ ԳԸԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՇ

Ազդ	Ե-Ձ
Բովանդակութիւն	Է
Յառաջարան	1-3
Ա. Ետմաննէւ վանական	
1. Կենսագրական գծեր	4-20
2. Գրական գործեր	20-37
Բ. Վարդան Արեւելցի	
1. Կենսագրութիւն	37-53
2. Գրութիւններ	53-91
Գ. Կիրակոս Գանձակեցի	
1. Կենսագրական տեղեկութիւններ	92-101
2. Պատմագրութիւն	102-113
Դ. Մաղաքիտ արեղայի՝ Պատմութիւն ազգին	
Նկարագր	114-122

ՅՈՎՀԵՆՆԷՍ ՎԱՆԵՎԸՆ ԵՒ ԻՐ ԳՊՐՈՅԸ

Հիմարկութեամբ Նոր Գեակայ գպրոցի՝
Մխիթար Գօշ գիտութեան նոր կենդրոն մը
հաստատեց Հայ Ազգուանքի մէջ, ուր այնուհետեւ
ուսումնասենչ պատանիներու ուշագրութիւնն
ուզգուեցաւ՝ իբրեւ գիտութեան նոր վառարանի
մը: Հազրատ-Սանահին կամաց կամաց սկսան
նսեմանալ նոր Արեւելքի արշաւոյին: Գանկ
ԺԳ գարու առաջին կէսին մեծ նշանակութիւն
կը ստանան Գեակայ եւ խորանաշատի մեծաս-
տանները, որոնց մէջ Մխիթար Գօշ եւ անոր
աշակերտը Վանական գիտութեան նոր շարժում
մը յառաջ կը բերեն: Արդեամբք ալ գարուս
մեր նշանաւորագոյն գեմբերը՝ Վանական, Վար-
գան, Արտակոս, Մազաքիա Արեղայ... կը հան-
գիտանան այս գպրոցներու ծնանգներ, որոնք
այնպէս մեծ գեր կը խաղան գարուս գրական
բեմին վրայ:

Գրական նոր շարժում մը յառաջ եկաւ
Հայաստանի այս խուլ անկիւնը, հակառակ անոր
որ գարուս պատմական խռովոյոյշ կրեւոյթ-
ներն իրենց զարկն այս կողմերէն առին: Ման-
կոշկան ցեղերու արշաւանքը կ'ուզեմ ակնար-
կել, որոնք հիւսիսէն ծանապարհ յորդելով

եկան եւ Աղուանք առաքար կոխելով յառաջեցին զեպի քար Ատա:

Մեզի համար անըմբունի է թէ թշուկե հնարաւոր գործաւ այս գրական շարժումը տակզմել գարաւ մը մէջ, որ աշխարհն ամենայն սոսի ու սրածուծեան ժամանակցաւ նորանշան նորագեմ ազգի մը սերակներու սակ: Միեւնոյեա ազգը զիտոսին իւր որհատն ժամանած ամեն փրջով թշնայաշուպանութեան զիման էր, խումը մը գաղափարակիցներ զիտութիւնը փրկելու, ժամանակ թէ զիտութիւնն ի նորոյ մշակելու աննանուէր քարոզիչներ իրենք զիրենք կ'ախանն:

Եւհամենեւ զանախան զարգացեան է ասանց պարագայութիւնը, զեկն մը որ հակառակ ամեն զգուարութեանց, հակառակ ձախոյ հեռեւութիւններու կրկին երկրկին կուրծք կուտայ ամեն խոթերու, կը զիմացրաւ, որպէս զի իր գաղափարին կարենայ անթերի հասնիլ: Ար կերակ նորանաշատ ժամըք մն զհաստութիւններով, Խաթարաց արշաւանցները կը քանդեն զայն, կը հասարեւ աշակերտներ, անոք ալ կը ցրուին ու կը գերուին, բայց նա իւր գործքին զլուխն է, թէն իսկ գերութեան մէջ կ'իյնայ եւ կը կրկ զայրագ զարագութիւն հարուանները — բայց չի կատր իւր նպատակն — հարուանքի մէջ քաղարի հոսի է, սասուպանաց մէջ անխանջ ուսուցիչ է: Նորանաշատ կրակործան պարխպներն ի հեծուկս աշխարհակեր բունակալին կրկին կը նորոյէ եւ բազման իր ուսուց-

չական աթոռին վրայ կ'որոտայ խաւարին դեմ,
կը քաշալերէ, կը Տեղիմակէ . . .

Դեմք մը, աննկուն հագի մը, որպիսի քիչ
անգամ կ'ընծայէ հայ պատմութիւնը: Երբեւ
այսպիսի շատ հեռադրոյրական է յերեւան հա-
նել անոր գործունէութիւնը որ մեր շեղին պատ-
մութեան նշանաւոր գծերէն է: Պիտի շանամ
հեռագայ սուղ առջերու մէջ ներկայացնել
զինքը եւ իւր գարջը հիմնուած ժամանակակից
ազդիւրներու վրայ:

Վարդան Երեւելցի, Կերակոս Գանձակեցի
եւ Մաղաթիա Երեղայ՝ Վանականի այս երեք
արդիւնաւոր աշակերտներն աւանդած են գլխա-
ւորաբար անոր կենսագրութիւնը եւ գարջոյին
փնտհը: Բայց նաեւ Եայտմաւորքի՝ մէջ պա-
հում է անոր համառոտ վարքը՝ յարմուած
վերջիշէնալ ազդիւրներու ազդեցութեան սակ-
ալ իրանցի նորութիւններով:

1. Հմմտ. Հ. Ափրեան Հայագրութեամբ Բ. 212: Հ. Ես-
ֆան, Եայտման հայերէն ձեռագրայ Մատենադարանին Միտի-
թարեանցի Գլխու, Գլխու 1895, Թ. 7, 10, 213, 219,
227: Եայտմաւորքներու մասին կարեւոր է Հ. Ափրեանի
Կիթիկը հայ վարչարանութեան ու սոս Թարգմանութեան հա-
մար, Գլխու 1914, կէ Է-ԺԲ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ

—

1.

Կենսագրական գծեր:

Թովհաննէս Վանական վարդապետի¹ ծննդեան տարւոյն եւ որրամին մասին Վարդան Արեւելցի ու Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրները Մաղաքիա արեղաջի հետ որեւիցէ ակնարկութիւն մը չեն բերի: Հաստատուն բանելով Կիրակոսի այն խօսքը թէ՛ «Հասեալ ի բարիք ծերութիւն, աշիւօրեալ եւ լի աւուրքք»², 1251ին նա իր մահկանացուն կը կնքէ. Սամուէլ Անեցւոյ պատմութիւնը շարունակողին³ հետեւելով բն. գունելու է թէ նա եօթանասունամեայ հասակին մէջ կը մեռնի: Ասկէ այն եղբակացութեան կարելի է յանգիլ թէ Թովհաննէս 1181ին աշխարհիս լոյսը կը տեսնէ: Անոր «Տաւուշեցի. յորշորջումը զմեզ կը մշէ Տաւուշ գաւառի մէջ ծննդեան քաղաքը եւ կամ գիւղն որունել, որ սակայն կը մնայ անձանօթ, վասն զի Եայս-

¹ Անոր կենսագրութեան ու գրական գործունէութեան փոյ ընդհանուր տեսութիւններ հմեռ. Հ. Անիլան՝ Հայագրատու, Ե. Ժամ, էջ 258. Հ. Զարրանկեան՝ Հայկական հին գրքութեան պատմութիւն Ե՛, էջ 720. Նաեւ Սերապոս Հայկազունը. Վեհերիկ 1902, էջ 146:

² Կիրակոսի Գանձակեցւոյ համառոտ պատմութիւն, Վեհերիկ 1865, էջ 108:

³ Սամուէլ Անեցի, Ճամանակագրութիւն (չարտուակող), Է՛Ը՛. 1893, էջ 150:

մաւուրքներն ալ միայն «եր յաշխարհէն Ազու-
նից, ի Տաւուշ գաւառէն¹», ըսելով զո՛հ կ'ըլլան:

Մեզ ծանօթ է համանուն ԵւփՏ. Տաւու-
շեցի մը (Ար. 106), որ կտրելի չէ ասոր հետ
նշնացնել, վասն զի նա Մխիթար Գոշի վարպետն
է. իսկ մերը Գոշի աշակերտն է: Մխիթար Գոշ
առ սոս Տաւուշեցոյս իր գիտութեան ծարաւն
յազուրդ չի գտներ եւ մինչեւ Սեաւ լեռ իր
քայլերը կ'ազդէ: Ի վերջոյ զազար կ'առնու
Վեաթկ վանքի մէջ, որ սակայն երկրաշարժի հե-
տեւութեամբ կը կործանի. այն ատեն Զաքարիա
Սպասաւորի Իւանէ եղբոր հրամանով Տաննաւ
նորի մէջ նոր Վեաթկ մենաստանը կը հիմնուի
Ս ԵւփՏանէն Մկրտիչ եկեղեցւով: Այս անգ
Մխիթար իր ուսուցչական բեմը կը հաստատէ եւ
իւր անունն մինչեւ ցարդ ու ասկէ վերջ ունեցած
գործունէութեամբ կը հռչակուի: Գիտութեան
անձնատուր պատանիներ զինքը կը շրջապատեն:
Ըսածց մէջէն Արապոս (112—113) երկու հոգ-
ոյ անունները կու տայ. «մն է՝ Թորոս»՝ ի սահ-
մանացն Մելիթսիւնոյ, հայր նորա հայկական եւ
մայրն ասորի, իսկ երկրորդն է ԵւփՏ. Վանա-
կան, զոր ծնողքն ի ճիղճ տիոց վանական վի-
ճակի կը սահմանեն. «եւ ծնողքն նորա նուիրե-
ցին զնա Աստուծոյ²»:

Մեր Մատ. Թ. 7 Եւթմաւուրքին³ համե-

¹ Լ. Աբելան՝ Հոյապատուժ, Թ. էջ 513 (փոքրագիր):

² Ենդ, էջ 513:

³ Լ. Յ. Յարեան, Եւթմաւ հայերէն մեապոսոց մա-
ւնագործութի Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1890.
էջ 207

մաս նախ քան առ Մխիթար գալը՝ Վանական
 նախ «մնաւ առ երկչ եղբար իւրում, որոյ ա-
 նունն էր Պաղս, կուսան եւ սարք քահանայ, եւ
 եղևու ուսումնասէր յոյժ եւ ձեռնագրեցին զնա
 քահանայ եւ (այգա) թողեալ զերկիր ճննգեան
 իւրոյ զնայ առ մեծ վարդապետ Մխիթար, զոր
 Գալ անուանէին, ի վանքն Գեորգի,» Իսկ ուրիշ
 Առյուծաւորքներու (Հայաստանում Բ, էջ 513)
 համանայն՝ նա Գեորգի վանքի մէջ իր Պաղս եղ-
 բոր քով կը հրահանգուի եւ քսանամեայ քա-
 հանայ ԿՐԻՍՏՅ (1201) եւ այգա կը մտնէ «յա-
 շակերտութիւն մեծափառ վարդապետին Գալի
 Մխիթարայ,» Կարծեմ աւելի ընդունելի է
 առաջինն, վասն զի եթէ Վանական քահանայ
 ձեռնագրուելէն յառաջ ի Գեորգի էր, այգա եւ
 աշակերտան է Գալի եւ նորէն մտնելու հարկ
 մը չկար:

Վանքեւ առան է նա Գեորգիցի յարչոր-
 շումը. իսկ «Վանական», անուան համար Հայ-
 կապետ Բառագիրքը մեկնութիւնս կու տայ.
 «Յովհաննու վարդապետի վանական կոչեցելոյ
 որպէս Վանաշէն եւ Վանահայր, (Ը, էջ 19),
 որ թեեւ հաստատուն հիման վրայ չէ, բայց շատ
 հաւանական կարծիք մըն է եւ ընդունելի միան-
 գամայն: Բայց կը զիտեմ որ այդ ժամանակ իրբե-
 անում ալ գործածական էր¹ յարչորշումքս:

Վանական Մխիթար Գալի թեւերան ապի
 գոհացուցիչ կրթութիւն մը կ'իրացընէ, մա-

¹ Հմեռ. Վանական ԲՐՈՅ Կոյտեկապան. ԱԲ., էջ 174:

Նուսնոց «ուսու ի նմանէ զամենայն մեկնութիւնս
 Հին եւ Նոր կտակարանաց աստուածային Գրոց.
 (Հայագրատմ., էջ 513): Գոչ լարգապետա-
 կան աստիճանն ընդունած էր Յովհաննէս
 Տառաշեցի լարգապետն եւ երբ իր ուսումնա-
 սեր աշակերտն այլ եւս գիտութեան մէջ մար-
 զուած կը զգայ՝ կը շնորհէ անոր լարգապե-
 տական գաւազանը (անդ): Այս սեղի ունեցած
 ըլլալու է 1206—1213 ի միջոցները. վասն զի
 քանի՜ մը ասորի ուսման առլու է, իսկ 1213 էն
 անդինն ալ չի կրնար պատահած ըլլալ. քանի՜ որ
 այդ ասորցի Միտիթար կը մտնի ինչպէս Ախ-
 րահոս կ'աւանդէ. «Եւ եղև զտիճան Նորա
 ի վից հարիւր զաթումն եւ երկու թուին.
 (Ախր., էջ 115):

Ալ «եղևալ կատարեալ գիտնական.
 (Հայագր., էջ 513) հրաժեշտ կ'անուս զանա-
 կան Գեորգի մեծաստանէն եւ կը մեկնի հայրենիք.
 Հաճանդեպ երգեվանից բերգին եւ ի թիկանց
 Գարգմանայ կը կառուցանէ վանք մը «որ կուի
 խորանաշատ եւ վան յուրմ եկեղեցեացն որ
 ի նմա ընկաշու զանունն... աներ նա շի-
 Նուածս երեւեկիս, գաւթի շինելով ի կոթանոց
 փակց եւ գուն մեծ եկեղեցւոյն. զոր իւր իսկ
 շինեալ էր. (Ախր., 197): Համանման է եւ
 Յայրմուսուրքներու վկայութիւնն. «Եւ շինեաց
 փառասոր վանք մի սրբասաշ վիճոց բազմա-
 խորան գմբեթասոր եւ հրաշազարդ եկեղեցիս
 եւ անուանեաց զայն խորանաշատ», (Հայագր.,
 էջ 513):

Արտօճեանի վանքին շնորթեան մէջ իրրիւ հիմնարկուի Աւանականի միացն ու ճարտին ալ իւրօրեանն գործակցած են, ուստի ներսի մէջ սակաւիկ մը վանքին ճարտարապետութեան վրայ ծանրանալ: "Կառուցեալ է վանքս համակ առ բնագոյն սրբատաշ պատուական քարով շարս կամարների վրայ, որոնց գլխին կանգնած մի գեղեցկաանի կաթուղիկէ: Ցածարս հրաշարի է Կաննասարից յետոյ, ունի աւագ եւ շարս փոքր խորան, երկու խորհրդանոց, երկու դուռն, 13 մար երկարութիւն, 10 մար 55 սանթիմ լայնութիւն: Աւագ խորանի ստորագով, գասա-հայեաց կլոր երեսին վերայ շնուած են սասն փոքրիկ, գեղեցիկ ու խորանաանի կերտուածներ: ... Աւանքս իւր արեւմտեան կողմն կից ունի հրաշարան գաւթ կառուցեալ շարս մապաղաղ եւ կլոր սիւնների վերայ՝ նոյնպէս շնուած սըր-բատաշ քարով: ... Մենաստանս ունի եւ շրջա-պարիսպ", "Ահա թէ ինչպէս կերտեստ ու Յայտ-մաւարաց խաչերն նոր սկանաւեսին վկայու-թեանք կը հաստատուին:

Նորակառուց վանքին շնորթեան նպաս-տաւոր եւ այցելութեան եկողներ պակաս չեն, այս կը հաստատեն հետեւեալ քանի մ'արձա-նագրութիւնները, որոնց մէջ յիշուած անանուն "վարդապետ, հարկաւ Աւանական ըլլալու է, քանի որ մասնաւոր յարմար կու գայ եւ մ-

1 Մակար Եպիսկոպոս Բարեպետարեան, Արշար-Բագոս 1895, էջ 222:

Նստածին առաջնորդութեան շնքն ալ իր ձեռ-
քերուն մէջն էր:

* ՈՎԵ. ես Արրահամ ԿանաչՏողեցի եւ
ամուսին իմ միարանեցաք խորանաշատու Աս-
տուածածին, ետու զծախս խորանին եւ Ղարդա-
պեան հաստատեաց ինձ ք ժամ ի տանի սուրբ
Գրիգորի անխափան¹:

* ՈՂԵ. ես Անդրէաս աւագ երեց Գեա-
րակուց միարանեցա ի... Աստուածածինս եւ
Ղարդապեան հաստատեաց ինձ Գ. սեղան պա-
տարագի նոյն կերակելն անխափան²:

* ՈՎԹ. ես Ա. եղբար Ասրժեցի (Քաջիկեան
ունի՝ Աւոճեցի) միարանեցայ խորանաշատ սուրբ
Աստուածածնին եւ ետու զծախս այսմ խորա-
նին յիշատակ ձնողաց եւ եղբարց իմոց Շաւուրին
(Քաջիկեան՝ Նաւուսին) եւ Ապիրատին եւ վար-
դապեան հաստատեաց ք ժամ յայսմ խորանին.
Ա. ի տանի Ղարդապառն եւ Ա. Ղարագայ խա-
չին անխափան³:

* ՈՂԱ. Մին սեղան պատարագ մատչի
Յովսէփ քահանայիս յաւուրն Համբարձման
Փրքիչին անխափան⁴: Կան գեա ուրիշ արձանա-
գրութիւններ, որոնց տարեթիւք տրուած չէ:
Յառաջ բերենք եւ հետեւեալ յիշատա-

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ. էջ 323. ՏՃԸ. եւ Ար-
ժապետ 1888. էջ 87. ուր սխալքն է՝ ՈՎԵ. ես Կանաչն ա-
մուսնային Յովսէփին . . .

² Արժապետ 1888. էջ 87:

³ Բարխուդարեան՝ Արցախ. էջ 323. Արժապետ
1888. էջ 87:

⁴ Անգ. էջ 323. Արժապետ 1888. էջ 87:

կարանն, որ մագաղաթեայ Աւետարանի մը մէջ
 էջ գտնուի. "Ընենի աշտինն Գրիտատի գուտար
 Զաշուոյ Իազրակեանց ամուսին Կուկին որդւոյ
 Արտոսոյ Սեւասեանց Իշխանազեանց Քարանե-
 ցոյ Իորանշատոյ սուրբ Աստուածածինս...
 եւ ետու զԹաթոս Ս. Աւետարանին ստանալ
 զլա... Ի ժամանակս Թագաւորութեան զտակեր
 Թամարին Թաթոս Կեարգեայ, եւ Ի տերութեան
 Այրարատեան Նահանգին եւ Իաշենոյ մինչեւ Ի
 Կոզման Զարեհին Աթարակ Իւանկի, յայտ
 ժամանակի Ինքնակալ տանս Ոսմա Ղաչրամ եւ
 Ասպն եղբայր Իւր: Ի Հայրապետութեան
 Տեան Յովանիսի Ի ՈՂԳ (1224) Թվականին
 եւ շինող եւ ստաշնորդ վանիցս Վանուկան
 վարդապետն Հաստատեաց Ինչ աւար մա-
 հուան Իմոյ Ա. Գառասունք. Ա. աւր անրիծք եւ
 յամեն սարի Ա. աւր ժամ յիշատակ Ինչ...¹
 Ասիկ յաւաջ կամ վերջն է հետագայ յիշա-
 տակարանս ալ. "Արդ զրեցաւ սաղմուսարանս եւ
 զիւրս ժամատեղաց նեւամբ Եսայի զրշի Ի յեր-
 կիրս Տայաշ եւ Ի զիւզս որ կոչի Թաւուշ ընդ
 Հովանեաւ սուրբ Աստուածածինս. Ի կաթողի-
 կոսութեան տեան Տեր Յովանիսի (Աղուանից,
 1195—1235), յաթուս Իորանշատի եւ Ղա-
 նական վարդապետի, Ի Հայրապետութեան Տեր
 Թահան արհիեպիսկոպոսի. Ի Թուակառութեան
 ԹՀԻ² Ի՛

¹ Արտ. անվանեանց՝ Թորոս Աղտար, Բ., Կ. Պոլսի 1885, 4 էջ. 272.

² Թարգման Ղ. Բ., Թուրք Եւրոպի, էջ 288. Թուս-

Արդ կարելի չէ ըսել թէ Խորանաչառ
 վանքի Տիմարկուսիան ասրին կրբ է, վասն զի
 անոր մէջ գտնուած արձանագրութիւններու մէջ
 այդ գրողնուած չէ կամ գեթ ինծի անծանօթ
 կը թայ: Բայց վերոյիշեալ երկու արձանագրու-
 թիւններէն («ՈՎԵ. ԵՍ ԱՐՐԱՏԱՄ ԿԱՆԱՅ-
 ՏՈՂԵՅԻ...» և «ՈՎԹ ԵՍ Ա.Ե.Կ.Կ.Ա.Ս...») կը միտիմ
 Տեաեցնել թէ վանքին եկեղեցին այդ թուա-
 կաններուն գեա թողրուփն չէր աւարտած և
 ԱրրաՏամ ու Ա.Ե.Կ.Ա.Ս գրամական նպատակ զըն-
 ձեռնել Խորաններուն շինութեան համար: Աւստի
 կարելի պիտի ըլլայ մնաստանիս Տիմարկու-
 սիան ասրին թրձաւորապէս 1215—20 զնել,
 Զալալեան Ուս թուին ուրեմն 1191ին կը կարծէ
 թէ վանքը շինուած է¹: Իսոք մը որ Տերքուելու
 պետք չունի, քանի որ մինչեւ ցարդ ըսածներս
 ասոր դեմ կը թողրքեն:

Ղանականի հոս ունեցած գործունեու-
 թեան և գիտութեան համբաւը կը տարածուի
 շրջակաները և վանքին մէջ աշակերտներու
 հոն թաղմութիւն մը կը խոնի: Ստուգութեամբ
 չեմ կրնար ըսել թէ անոնց թիւը որչափի կը
 հասներ, սակայն այնչափը սոսոյց է թէ Տե-
 աեւեալ անմիջապէս ասա Ղանականի Տեաեւեցան
 գիտութեան կամ ի Խորանաչառ կամ այլուր:

Կանս կամ ընթերցանութեան և կամ սոցալութեան
 սխալ է և կարգաւոր է ՈՂԹ կամ ՈՂԹ: Եթէ Քրիստն է
 Քրիստն այն ասան կը Տեաեւի թէ Խորանաչառի տեղումը
 (ԺԵՆ ՔՐԻՆ) 1230էն թայ է:

¹ Ըստուարհարգութիւն ի մէն Հայաստան. Ե.
 ԹԻՓԵՆ 1842. էջ 102:

Վարդան Առեւելցի, Արակոս Գանձակեցի, Մա-
 զարիա արեղայ, Առարել, Յովսէփ¹, Ստեփանոս
 Աղթամարցի², Սոթենէս, Մարկոս քահանաներն,
 որոնք իրմ վարդապետական իշխանութիւնն
 կ'ընդունին (Ար. 130) եւ իր ազգականներն
 Գրիգորիս ու Պաղոս: Առաջինն նկատմամբ Արա-
 կոս կը հաւաստէ (Ար. 200) թէ Վանականի
 «ազգական» էր, սակայն թէ արեան ինչ կապով
 կապուած էր, այդ կը լսէ, իսկ Պաղոս «եզրար-
 արցի» կ'անուանէ: Արդեօք այս Պաղոս այն շէ որ
 Յայրմուտւոյքներու մէջ անոր երեց եղբայրը կը
 կոչուի: Աթէ ժխտական կը Տոշէ պատասխանն
 այն առին ուրիշ կե- ղը կը լուսարանուի, այս
 է՝ նա իր Պաղոս երեց եղբորմ զառ ուրիշ
 եղբայր մ'ալ տներ, որոն զառակը Պաղոս անունը
 կը կրէր: Վերջինս ինծի աւելի հաւանական
 կ'երեւայ երբ Արակոսի Պատմութեան մէջ
 կ'ընթեռնուի. «Հրամայեաց եւ վարդապետին ի
 վանս կալ. եւ եզրարարցի մի կը նորա քահա-
 նայ Պաղոս անուն, հրամայեաց գալ ընդ մը
 զինի նորա: իսկ վարդապետն ինայեաց յեզ-
 րարարցին իւր. զի մանկ տիւր էր. (էջ 132):
 Անոր ուրիշ մկ եզրարարցին ալ է՝ Տէր Մար-
 ցարէ, որ առ Գրիգորիս կաթուղիկոս գրուած
 թղթին (1294) առկ կը ստորագրէ³:

¹ Մազարիայ արեղայ՝ Պատմութիւն վրան ազգին
 Նիւաղոս ի յոր իննայեաց Գ. Պ., Ս. Պետերբուրգ 1870, էջ 12:

² Աթինան Հ. Ն., Գաւազանայրքը կաթուղիկոսաց
 Աղթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 40—41:

³ Պատմութիւն քահանային Ստեփան Ստեփանեայ
 Արեղեան, Բ. Հար. Փարիզ 1850, էջ 200:

Արկար ժամանակ Խորանաշատի մէջ Ղա-
 նական իւր աշակերտներուն կրթութեան եւ
 գրական գրազուսմներու կը նուիրուի, մինչեւ որ
 1225ին Սուլթան Ջալալեօթինի զինուորները
 Վրացիներն ի պարտութիւն մատնելով արձակ-
 րասանակ կը սկսին ասպատակութիւններ ընել
 եւ այրեացուիք գործել, այն ատեն ինքզինքն
 անապահով զգալով Խորանաշատի մէջ՝ կը ստի-
 պուի հեռանալ, վասն զի այն ալ Խորասանի
 Սուլթանին հէնքերէն կտակերուի: Ար մեկու-
 սանայ անիկա Տաւուշ բերդի հարաւային կող-
 մերն՝ եւ անց գազարէր գաղտութեամբ՝
 (Աիր. 129), Հոն Լորուս գիւղին քով քա-
 րայրի մը մէջ կը բնակի եւ՝ զետեղեալ ժու-
 ղովեալ բազում գրեանս, (Աիր. անց) կը գրադի,
 մինչեւ նորէն աշակերտներ զինքը կը բուրդեն:
 Անկնդիրներու համար քարայրն անձուկ կու գայ
 եւ նա կը ստիպուի այրեն իննալ սարսառ սե-
 նեակներ ու եկեղեցի մը կառուցանել առաջ: Այս
 սեղ ալ ապակամիշ քայլերը կը մերձենան:
 Մուշար Նուին իր հրասաններով հարեան գիւ-
 ղերն ու աւանները կը գերփէ եւ բնակիչները
 յուսակաուր կը խուսեն Ղանակամի սենեակ-
 ներն՝ եւ լցաւ արամբք եւ կամամբք եւ
 մանկուով այրն, (Աիր. 130): Թաթարակա-
 րանակը կը պաշարէ այրը, ներսը սովալլուկ ու
 ծարաւն պաքած ժողովուրդն վարդապետն
 միայն սգմութիւն կը յուսայ: Ղերջինս ընկե-
 րակցութեամբ իր Սոսմենէս ու Մարկոս աշա-
 կերտներու Մուշար Նուին առջեւ ելլելով ժողո-

փրցեան կեանքի ապահովութիւն կ'ընդունի, իսկ
 թէքն իբր կաշմուտար կը պահար: Ազիտարը և
 գերութեան այդ սերուն վարդապետն ու
 իր աշակերտն՝ Արախոսի կրանն ու սեանը
 (ՏՃԹ. ԱԲ. 131—135): Յարասե թախան-
 ձայնց ազիրանքներն յետոյ վերջապէս Վանա-
 կանի կը յաջողի իր աշխատութիւնը ստանալ. 80
 (ըստ Վարդանայ 50¹) գահեկանով (ԱԲ. 135),
 ըր կը հասուցանէ Գագայ բերդի քրիստոնէայ
 բնակչութիւնը (Վարդ. 146): Գերութիւն
 կ'ազատի 1236 թ թռչպէս Վարդանայ խա-
 ճերն կարելի և սուղաթեամբ հեռանցնել,
 զամ զի վերջինս կ'աւանդէ թէ սնիկս փրկա-
 նաւորակն վերջ գեո "ան Տոգեասան,
 կ'ազրի եւ 1251 թ կը վտիճանի (Վարդ. 146):
 Ասով անոր գերութեան ասրն ալ կրնանք
 1235—1236 զնել: Այս միջոցին արդէն նա
 բուսկան ասրիք ունէր, թռչպէս թէքնին իսկ
 կը խառնուանի. "Այր ծեր եմ եւ հիւանդ
 (ԱԲ. 133): հեռուարար հարկը կը զգար ար-
 պիտի սեղ մը վերստին իւր նիստը հաստատել,
 ուր կարենար աշխոյժն անգորր սնցնել: Խա-
 բանաշատ վանքը շէր կրնար մտնալ: Հան գիմե-
 լով պետք եղած նորոգութիւններն ու նոր շէ-
 նութիւններ կ'ընէ եւ կրկին "զամ վարդապե-
 տութեան ուսուցանէր արնոցիկ, որ մաշտիւս
 էին առ նա յամենայն գաւառաց, (ԱԲ. 199):
 Բայց նախ քան խորանաշատ մէջ հանգչելը

1. Հասարակ պատմութեան, Վանայի 1802,
 ԿԸ 148:

անկէս ժամանակ մ'ալ զեզերած է ի Թիֆլիզ (1236 թն), այս կը հաստատէ իւր իսկ ինքնագիր յիշատակարանը զոր վերոյիշեալ Անկնիի Ա. Ե. տարանին մէջ ի վերջ Մարկոսի գրած է. "Ես վանականս գրեցի իմով ձեռամբս ի Տիֆլիս քաղաքի ի գրան սուրբ Գառամիցս, զի գերեալ էր սուրբ Աւետարանս ի Տաղբշոյ ի Մուղանի Թաթարեն եւ յետ երից ամաց աստ բերեալ անփաս վաճառեցին ի ՈՉԵ Թուիս, զոր փառաւոր աւագերէց Սարգիս հասարակ պատուական քահանայիք եւ աստուածաւեր ժողովրդական ասնուակերօք բազում ծախօք եւ աշխատութեամբ գնեալ ետուն մեզ, (Թոր. Աղ. Բ. 275):

Թէ գերութենէ յառաջ եւ թէ անկէ վերջ վանական ուսուցչական բեմով միայն չէ որ կը հետաքրքրուի, անոր ակնարկը հեռուներով ալ կը շահագրգռուի: 1230 թն զմերը կը գտնենք գանձասար վանքին մէջ, ուր եկեղեցւոյն մեծահանգէս նաւակառկաց՝ Խաչենոյ Գրիգորիս եւ Եղիա հարազատ վարդապետներուն հետ ներկայ կը գտնուի: Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթուղիկոսը շրջաբերական մը գրէ եւ "սահմանք կանոնականք" ի հետ վարդան Արեւելցոյ ձեռքով ի մեծ շայս կը յղէ: Վանական այդ գրութեան տակ կը գնէ իր ձեռագիր ստորագրութիւնը: Այս միջոցներուն կ'իյնայ Գառիթ մուրեցուցչին ըրած պատրաշից ու գիւական գործողութիւնները: Խնդիրը վանականի ականջ հասնելով կը գրէ "Գիր սաստից եւ մեղադրանաց... եւ բանագրեաց, (Կիր. 146, 174, 184):

Ի Տրապիզն գրչագիր Յայմաուարքի մը մը ի մը այլոց գրած է. «Յեռոյ կարգեալ եղև բովանդակ անք սոցա աշխատութեամբ Տէր Իսրայէլի ի խնդրոյ Էւլալլուլային սեան Խաչենոյ, հրամանաւ Ղանական վարդապետի¹, Ղակ եղերակացնելու թէ անկա իւր բարոյական աշակցութիւնը մատուցած է Իսրայէլի, որ կրնայ իրեն աշակերտ եղած ըլլալ եւ կպխկոցս ընալ՞ վարդապետն (վարպետն) հրաման կ'ընդամի: Ընդ կենդանութեան վերջին տերում անդի կ'ունենայ զեւ հեռագայ խնդիրն ալ: Իննովկենտիս Գ. Քահանայապետը (1243—1254) Կասանդին Կաթողիկոսին (1220—1268) հարցում կ'ընէ թէ «Ո՞րպէս խոստովանիք զուր զանձնասուրբ Հոյին Աստուծոյ, ի Հորէ՞ Քոյն բղետալ եւ երեսեալ թէ ի Հորէ եւ յԱրդոյ, քանզի Հոսփմայիցից սոյակս խոստովանին՝ ի Հորէ եւ յԱրդոյ. (ԱՔր. 186): Բարձրբերզցին Սոխ մը ժողով կը գումարէ եւ մեծ Հայոց կպխկոպումներու եւ վարդապետներու, ի մանաւորի՝ առ գիտնական վարդապետն Ղանական, քանզի ի ժամանակին երեսելի էր, եւ առ Յովսէփ. (ԱՔր. 187) կը գրէ թուղթ մը պարզելով անոնց իրն էութիւնը եւ կը խնդրէ անոնց դաւանութիւնը: Այս առթիւ է որ Ղանական գրի առած է իւր Իսրայա դաւանութեան, որուն մասին յետոյ կ'անդրադառնանք:

¹ Ա. Գեղեան՝ Լիպստայ Ընդ Արար ձԵ. Եւսեւրոսե, էջ 27.

1251ին Ազուհացից ժամանակ անկա կը հիւանդանայ եւ ցուերու անկողինը կը դամախ: Աստաջ քան իւր վերջին շունչը տալը կը հուարե անգամ մ'ալ իւր շուրջը Խորանաշատի մարանները եւ քաղցր ու ախորժ "Բանիւ" կը մխիթարէ: "Ապա... արձակեցաւ ի կապանաց մարտնոյն յարեգ ամոց տասն ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան (ըստ Եռյսմաւուրաց) եւ յաթեւտան մարտի ըստ Հոսփուայեցոց, երկուսով յասաջ քան զգարնանամուսն յաւուր շարաթու" (ԱԿՐ. 199), "յեւթն հարիւր թուականին" (Աշարհ. 146) ոչոթնքն 1251, Մարտ 18ին: Ինչպէս Սամուէլ Անեցոյ շարանակողը կ'աւանդէ եւթանասունամեայ կը մեանի¹: Անոր մահուան բաժը շուտով կը տարածուի եւ կը ժողովին "անթիւ բազմութիւնք ի թաղուէն նորա եւ մեծաւ սգով եւ արամութեամբ ողբային յոյժ... եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսե, մտա ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանքն ազ քառաց, զի թէրն այսպէս հրամայեաց" (ԱԿՐ. 200): Եռլարկաւորութեան մասնակցելու կը փութան Ազուանից Տէր Ներսէս Կաթողիկոսը, գաւառին Տէր Մարգիս եպիսկոպոսն եւ Եովհաննէս եպիսկոպոսը՝ փարդապետներով եւ քահանաներով, որոնք ալեղարդ ննջեցելոյն գերեզմանին վրայ "ողբացեալ եւ լացեալ յոյժ" կը դառնան "յիւրաքանչիւր տեղիս" (ԱԿՐ. 200):

¹ Եւանմակարաթիւն, էջ 150:

Վանականի շիրմի մասին ահա՛նապես մը՝ Բար-
խուզարեան կը գրէ. «Երբորչ մասուն, որ
շինուած է սրբառաջ քարով պարսպէց դուրս
արեւելեան կողմու թէ է, մարանից հանգստար-
նում՝ քանարհուած է մտարանս զլու ին, որի մէջ
ասում են, և Վանական վարդապետի գերեզ-
մանն, որպէս վիայում է եւ Վերական, բայց
սապանաքարն շունի արևանագրութիւն¹ : Ար-
գեաք թշպէս նա հրամայած էր զինչն աչքա-
ներս գերեզմանոց հանգչեցնել, որպէս ալ
պատուէր սուած է շիրմին վրայ արևանագրու-
թիւն մը շփոթագրերս :

Անիկա մինչև իւր ետթանանանայ հա-
սակին մէջ ուսերուն բարնած էր քարանաշտի
վարչական ու ուսուցչական առաջնորդութիւնը.
Իւր մտնելէն վերջ երկու պաշտաններն սուան-
նինն անհասաներս կը յանձնուին (Վեր. 200),
վարչութեան զեկն իր եղբորորդին Պաշու կ'ըն-
դունի, իսկ ուսմանական ինդիքներս հոգը Պրի-
գորիս ազգականը կը սասնանէ :

Յայտնուաբններս մէջ պահուած է հան-
գապետիս արտայնոյն ստորագրութիւնը : Անոց
համեմատ՝ էր նա անձամբն շափահասակ, մե-
ծերես եւ փոքրաքիթ, լայնամարսս եւ փառա-
հեղ, մեծաշուք եւ ահարկու, քաղցրասես եւ
քորհայից² : Ո՛րքիչ մը ունի՝ «Եւ էր նա շափ
հասակս, մեծ մարսք եւ լայն, գեղեցկակն եւ

¹ Բարխուզարեան՝ Արցախ. էջ 224 :

² Հայագրասում Բ. էջ 225 :

յամակից, շափքիթ եւ ամենեին բարի տես-
լեամբ¹ ։

Եւ ձն մտանձագիր ու յիշատակագիր զա-
նականի նկատմամբ գրուած իբր զի խոսի ։ զար-
գան զինքը կը կոչէ² Տամբուտանն էւ արգիւնա-
կան, փաստարեալ Հայրն մեր, (Ղարգ. 146) ։
Իսկ Արակոսի քով գովաւանքներու պսակ մը
հիւստած կը գանձնք, նա անոր վրայ ի մի
հաւարուած կը տեսնէ հին եւ նոր կատարա-
նին նշանաւոր անձնաւորութիւններու բարի
բարի յատկութիւնները (Աիր. 198) ։ Դարձեալ
կը գրէ. «Եւ երկրորդին զանական անուն,
վարդապետական բանի քան զամենայն որ ի
ժամանակն էին՝ գիրազանցեալ, ծննդական մտք
եւ յարմար բանիւք, վասն որոյ բազումը զե-
զերէին առ նա ուսում աղագաւ... Զայս ոչ եթէ
ականջալուր միայն ասեմ, այլ եւ տկանա-
տես, զի բազում ժամանակս կացար առ նմա ի
վարժս կրթութեան, ի սահմանս Տարուշ բեր-
դոյ, (Աիր. 113) ։ Մաղաքիա Արեղան կը առչէ.
«Ի գան ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարե-
գանն... զանական յերկիրն արեւելից, եր-
կրորդ արեւելք անուանեալ» (էջ 12) ։ Եւ ձնու
խաչերէն այն կը հետեւի թէ նա հմուտ եւ
գիտնական վարդապետ մըն էր, սակայն եթէ
միայն իւր առ մեզ հասած երկատիրութիւն-
ներէն դատաստան կարելու համարձակներ,
պիտի ըսնէք թէ այդ ամենը շափագանցուած են

¹ 26 - զյն. Միթ. . . Թ. 219, Թշ. 294ր

սակաւիկ մը եւ անոր գրչի արգիւնքներն այդ մակդիրները շին արդարացներ: Սակայն եթէ այդ խաչերն անոր ուսուցչական գործանկաթեան վրայ ալ սարածենք, եւ այն իրուամբ, ոչ թաւն գուցե անոնք կրնան իրենց պատշաճ դիրքը գտնուել: Չամէ զի որչափ կը թափնաւելի ընծացած է գաստիստակ ըլլալ իւր մասնագիր, աւելի նկրտած է իր հմտութիւնն աշակերտներու մարին մէջ գորշմել իւր գրչով ապագայ եկողներու ասանդել: Եւ յիրաւի անոր պատուարեր աշակերտներ են մանաւանդ վերջինշեալ երեք գաստագիրները:

2.

Գրական գործեր:

Չարգան Արեւելցոյ վկայութեան համառօտ Չանական վարդապետ «ասանթագրեալ ընտան թաղութեան յաշակերտս եւ ի գիրս» (էջ 146) կը փութնանի: Արգեամբք ալ թողուցած է անիկա այլեւայլ երկասիրութիւններ, որոնց անիւրի գասակերը պիտի ընտամ ներկայացնել հոս, որչափ անոնք հասած են մեր ծանօթութեան, զայն առութեան համար պատշաճ է զանոնք երեք գաստ բաժնել՝ Պատմական, Մեկնողական եւ Մանր երկեր:

1. Պատմական երկ: Սոսոյզ է թէ Չանական պատմութիւն մը գրած է: Այս մասին Չարգան Արեւելցին կը հարգրէ. «Արդ ի վեց-

Տարիւր ութսուն եւ հինգ թուականն Հայոց (1236) քննելու յետմէն Տարիւր չորհրտասան (1265), յորում եմքս մեր, զոր ինչ արարին ազգն Նեառազաց ընդ աշխարհս եւ ընդ իշխանութիւնս, որ յայտ կողմանէ ծագու մեծի ընդ պարսս եւ ընդ Աղուանս եւ ընդ Հայս եւ ընդ Ախրս եւ ընդ աշխարհս Հռոմոց կոչեցեալ, որ էին բնակեալք Հայք եւ Ասորիք, Եջմեք եւ Տաճիկք եւ Թուրքմանք, զրեալ են մանրամասնաբար փաստաորեալ հայրն մեր Վանականն վարդապետն եւ հարազատ մեր Արաբոս վարդապետն հօրն համանման, զոր մեր ոչ համարնակեցաք երեքնել կամ բազմաբանել, (էջ 147): Աւարդանի կը շայնակցի Արաբոս Գանձակեցի երբ հայ պատմագիրներու իբրեւ վերջնաշակ կը գնէ զԻնքը (էջ 4) եւ այլ ուր կը գրէ. * Չքովանդակ իրս եւ զբանս եւ զգործ այսր ժողովոյ (իմա՛ Ասորի եւ Անուոյ 1204—1205ի իրարու յաշորդող ժողովները) զրեաց մեծիմաստ եւ անստասիրտն վարդապետ Վանականն յիւրում պատմութեան, զի սկանառես էր նա իրացն եղելոց եւ ակամջալուր¹ (էջ 87): Երկու պատմագիրներուս ըսածներն ի մի հասարկելով կը տեսնուի թէ Աւանականի շարադրած պատմութեան նիւթը կազմած են գլխաւորաբար Նեառազաց ասպատակութիւններն ու Նուաճումները եւ թէ նա գիտցած է ասանց

¹ Իտարերեւոյցն կարելի է եզրակացնել թէ Աւանական այս ժողովներուն ներկայ անդամներն մը էրան ընդոյ՝

հետ հիսուել Եղի ժամանակները Հայաստան ու հայաբնակ զբաղի աշխարհներու մը աեղի աեկցած պատմական իրողութիւններն ընտն աեմը աշխարհական պատմութեան եւ կամ եկեղեցական պատմութեան հայոց կեանք: Այս աեմն ըրած է նա "ժանրամանարար":

Ը. Այիշան Վարդանայ հեանեկըմ այն եզրակացութեան կը մտի թէ Վանական իւր պատմութիւնը սկսած է 1236թ (Հայագամ. 260), որան հաւանութիւն աալը սակայն դժուարին կերեւայ, Վան զի թշուկս որ Արախոսի նկատմամբ Վարդանի խաչերն աբիշ ինտատմ հասնալու է, այսպէս եւ աեմը վարդապետին մասին: Արամհեան յայտնի է թէ Արախոսի պատմագրութիւնն ալ թէ 1236թ կամ 1238թ կը սկսի այլ Հայոց ի ըրտառնեութիւն գաւանդէն: Գարնեալ Գանձակեցոյ վերջիշեալ խաչերան համանայ իւր վարդապետը իտան է յիւրում պատմութեանն նաեւ: Զարգարե Սպասարի հրամանով համարմարան մաղմըն մասին որ 1204թ ի լատի եւ ապա 1205թ յԱնի կը գաւմարուի: Աստի պետք է եմնադրել թէ պատմութեանն նիւթ եղած էին ալ թէ մտայն 1236էն ետքը պատահած իրողութիւնները, այլ եւ 1204/5ի զեղբերը եւ գուցէ նաեւ աեկի Տաղոյն շրջանը:

Արախոսի խաչերեն Ը. Այիշան (անդ 262) կեղբակացիէ. "Վանական վարդապետ այս թութարաց պատմութեանն զատ աբիշ մ'այլ զրան է ալ սակաւ կարեւոր եւ աեկի կրմաւ:

կան սեռութեամբ, բայց քաղաքական՝ մանա-
ւանց ազգային իրաց խառն. այն է Ճ.Գ. զարուն
սկիզբներում Զարարիայ մեծ Սպասարչի ստիպ-
մամբ ի Ղրան եւ յԵՃԻ եղան ժողովոց զեպքն.
որ շատ յազմանց պատճառ ստիպ ժամանա-
կին նշանուար վարդապետաց եւ վանահարց,՝
Լ. Նսիշանի եզրակացութիւնը սակայն բռնա-
զբանիկ կը թուի. որովհետեւ հաս շատ պարզ
են պրակտիկ խոսքերը — «գրեաց յիբրով
պատմութեան», — որով կ'ախարհուի վանա-
կանի պատմական մեծ աշխատութիւնը. դաս-
կարծեմ ընդունելի չէ Հայապատումի հեղինա-
կին հետեւեալ միտքը. նա այնպես կը հա-
մարի (կը 260) թէ վանական իւր պատմու-
թիւնը սկսած է 1236ին եւ զայն վերջին շա-
րունական է պրակտ մինչեւ 1265: Կարծիքս
կուսանէ զարկ կ'երեւայ եւ նա մանաւանդ սար-
հակասակ կը յառնէ այն կետը որ վանականից-
ւայն պատմութիւնն իւր մէջ ամբողջութիւն մը
է՝ սկսելով Հայոց դարձնն ի քրիստոնէութիւն
շարունակաբար կը հասնի մինչեւ իւր վերջին
սարքները:

Իտարածաշառի հիմնադրին պատմական երկը
սակայն կը թուի թէ անհետ կորուսած է, գնն
յաշունուած չէ անկէ նեուագիր պիմակ մը: Ըստ
երեւութիւն անոր ծանօթ կ'երեւայ Յովսէփ
արքեպիսկոպոս Արղւութեան, որ 1788ին հրա-
տարական Ներսէս Ընորհարչոյ Ընդհանրականին
վերջարանութեան մէջ կը գրէ. «Վասն որոյ
թողեալ մը զերկարարան պատմութիւնս հա-

գեկիւր արանց Սամուէլ Անեղւոյն, Գոշ Միւ-
թարին, Աւնական վարդապետին, Կիրակոս վար-
դապետին¹, Բայց այս ակտայութիւնը կրճար
Վարդանայ ազգեցութեան սակ գրում ըլլալ՝

Երկրորդ յիշատակութիւն ընդն է մասն-
նիս՝ Պաղտասար Սապէլեան հունգարահայ ազ-
նականը, որ շինկիզիանի եւ այլ բնաւորներու
մասին գրած պատմութեան մէջ գործածած ազ-
բիւրներուն նկատմամբ խոսք բանալով կ'աւան-
դէ. «Աւնական վարդապետ մեծափոք կրճարա-
բաց ի Մեծն Հայաստան, որ գերի արին զինքը
Թաթարները, բայց ետքը փախաւ ու գնաց իւր
վանքը եւ կցեց գրելու ամեն բանը, որ ինչեք
արին Մլուզները եւ վերջ արաւ 1238²»:

Եւս ապերս ծանօթ էին նաեւ շ. Ալի-
շանի (Հայպատմ., էջ 261) նամակէ մը, զոր
1812ին ազնուազարմ Սապէլեան գրած էր առ
Ստեփանոս Ագանց, Ազնուական Հունգարա-
հայոյն այս խոսքերուն մասին պատշաճ կը հա-
մարիմ զխաղութիւն ընելու, որ թէեւ նա իւր
պատմութեան ազբիւրներէն մին ալ Աւնականի

¹ Գիւր որ կոչի Անեղւոյնի արարեալ... Ներ-
մեծ ընդհանրոյ, Ստեփանազարոսը 1788. էջ 259:

² Պատմութիւն մէկ կոչուրն շինկիզիանի առ-
ջի կոչուր նախին Մարտիոս եւ Թաթարաց... եւ պատ-
մութիւն ակտայութիւն բնաւոր պատմաց Անկիզիանին
մէկ կոչուրն Անեղւոյն եւ պատմութիւն Թաթարացոյն
հասարակին բնաւոր կոչուրն Գերիսոց ոչ ի Հայոց լոյսն
ի գրութեան եւ մէկ փոյր Թաթարաց լոյսն եւ ի լոյս
Մականոց ի Պաղտասար Սապէլեան... Գործվոր յով
Յետան 1813. էջ 164: Չեւ ապերս այժմ կը գտնուի մեր
Խառնազարանի մէջ եւ կը կրն թ. 753:

գործքը կը մեշտասկե, բայց շափազանց կասկածելի է, վասն զի իւր պատմութեան մէջ (որ առջեւ է) չի տեսնուիր պատմական այնպիսի անցք մը, որ միւս ազգի բներու քով (Հեթում սպարապետ, Կերակոս, Մարգարիտ արեղայ...) չ'ըլլայ: Բաց աստի մաս մըն ալ եւրոպական գործքերէ թարգմանութիւն է:

Ըստ Հայագատումի հեղինակին (եջ 261)՝ Եսայի Եալալեան եպիսկոպոսն ալ կ'երեցնէ թէ անկէ իւր գրածոցնէ մէջ Եսեւ այս մեր խնդրած Պանական վարդապետի Թաթարաց պատմութիւնը:

Հումի Պարսեան Թանգարանին Թ. 34 Ձեռագրին մէջ Թղ. 49 ա կայ հասած մը՝ Երասը վասն կաթմայեկոս սեկոյ: Ըստ ի մէջ այլոց կ'ըստի.՝ Երբորդ Պանական պատմագիրն թէ զԿեարոս պատրիարքն Մարգիտ Կաթմայեկոսն ի կենդանութեան իւրում սեկալ էր Կաթմայեկոս իւրոք ձեռագրն¹: Ըստ իտպիբոս երկնց ազգիւր ունին Վարդան Երեւեղցին (հմմտ. Պամ. էջ 93). հեռեւարար նոր լոյս մը շին ասր մեր խնդրած պատմութեան ի նպաստ, որ կ'ըսուած նկատելու է:

2. Մեկնողական երկեր: Եւեյի Տոխ է այս բաժնիք, որ Տաւուշեցի Վարդապետը կը ներկայանայ իւր ուսուցչական բեմին վրայ: Հասածսրեն գրած է թիցն այս երկատիրութիւնները

¹ Պաշկեմեարեան Հ. Պ., Երասի հայերէն Ձեռագրոց Վարդանեան Մատենադարանի ի Հում (ստեփոյ) Թ. 34:

իւր դաստիարակութիւններու ասթիւ աշակերտաց
անոքը համառու ազեցոյց մը տալու համար:

- ՍՆԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԱՅ: Չեռագիրներու
մէջ ընդհանրապէս հեռուեալ խորագիրը կը
կրէ. "Դէրք որ կոչի մեկութիւն Երայ, արա-
րեալ ծագիւրազրին զանական վարդապետի,
հաւաքեցեալ ի դասիմայ եւ ի Յիսիքոս նորի-
մաց վարդապետաց": "Եռագիւրազրին, բա-
ռէն կը տեսնուի որ Նա Յիսիքոսի, Եսեփանոս
Սիւնեցոյ, Եփրեմի, դասիմ Գորայրեցոյ,
խաչերն համախմբել ըստացած է եւ անոնց
մտքի ծագիլներէն փունջ մը կազմած: Իւր գրէն
սեպհական մեկութիւններ հազարապիւս են:
Բացի վերջիշեալ "կոչումներ կան սակաւա-
թիւ կոչումներ ալ մի քանի անուններու" Շապ-
որ գույն Շապուհ Բագրատունին Նշանակէ,
դասիմ Փիլիսոփայ (ԴԹ. Փիլ.), Եպիփան (Եպ.),
եւ յաջորդ համառուագրութիւնները՝ Երճը-
Եկ. եւ ասոնք ամենքը մի մի անգամ կ'երեւան
ամբողջ մեկութեան մէջ¹: Կարեւոր ազդիւր մը
եղած է իրեն արիւղ գրութիւն մ'եւս զոր "ալ-
բառին ասկ կը ծածկէ անյայտ պատճառաւ:
Հ. Չրաքեանի պէս թնծի ալ անհնար եղաւ այդ
ծածկեալ անըն յերեւան հանել: Գույն ալ
"ալ"ին ասկ իւր գրիւղ ծածկուած ըլլար, եթէ
ալլուսա իւր մեկութիւնները յաւանի շ'ըլլային:
Գործքիս մէջ երբեմն աչքի կը զարնէ "զան,

¹ Երեւան Հ. Ե. Երայի Չեռագրաց, էջ 710:

² Չրաքեան Հ. Ե., Փիլիսոփայի Երկրու Երաւ ստեղծաց, ոչ
մեկութիւն Երայ, Ղենեփի 1910, Եռագիւրան, Եր.

Համառատագրութիւնն, որ անշուշտ վանական ընթեաններու է: Այս քաղաածորէն մեկնութիւնս իւր պակասուսը կետերով Համբաւեալ Հեղինակին այնչափ պատիւ չի բերեր¹:

Ձեռագիրք. Գործքեա բաւական ձեռագիր օրինակներ կան: Յիշենք մեր Մատենագարանի Թ. 289, 304 եւ 847 ձեռագիրներն, որոնք ամեն ալ ժԹ. զարե են. առջի երկուքի մասին Հմմտ. Տաշ. Յուշ. Թ. 289 եւ 304: Վենետիկի Մխիթ. Հարց ձեռագիրներու նկատմամբ Հմմտ. Հ. Զրաքեանի՝ խիբրոսի Յոբայ մեկնութեան յառաջարանք: Յիշմանին ըստ կարմեան Յուշակին կան Թ. 1134, 1145—1150, 1227 ձեռագիրներն: Երզնոյ Բարձրահայեաց Ս. Ընտուածածնի վանքին ձեռագիրներուն մէջ տեսած է Գ. Արուսեանեանց Յորայ մեկնութեան օրինակ մը. Հմմտ. Թորոս Եղբար Բ. Կ. Պոլիս, էջ 394: Օրինակ մ'ալ կայ Կ. Պոլսոյ Ս. Հրեշտակապետ Թաղի մատենագարանի մէջ. Հմմտ. Բամասէր, 1904, էջ 176:

Բ. Յովնաննու Վանական վարդապետի Տառուշեցոյ Բացատրութիւն սղօթից Ամբակումայ վարդարէի: Մեկնութիւնս ըստ տեսած է «Ճապարակ», ամսագրին մէջ (1858,

¹ Այս պակասուսը կետերուն նկատմամբ Հմմտ. Հ. Զրաքեանի Յորայ Մեկնութեան Հրատարակութեան յառաջարանք եւ Հ. Ռ. Վարդանեանի յարուածը «Արշակ Եփրեմ մեկնութիւն եւ սփեքն Յորայ», Հանդես Եւն. 1912, էջ 617—626:

էջ 147, 195, 227): Մասնագրիս ամեն յարզ երկասիրութիւնն է ասիկա, շատ խնամքով եւ հմտութեամբ շարագրուած է: Թեեւ ձեռք բառական խնամով մեկնութիւններ ալ ներմուծուած են, բայց ասելի հոծ են եւ հեռուարար գերիշխող ալիարանական տեսութիւնները: Ազդիւրներու հետազոտութեան ձը ջանքերս ապարդիւն մնացին:

Մեկնողականներու շարքին ձը գասելու է նաեւ հետեւեալները:

Ճ. Վանական վարդապետի նամակատութիւն հին կտակարանաց ի նորս: Արկնք՝ Նկեղեցի, Արեգաթ՝ Քրիստոս եւ Աւետարան. լուսինն՝ որկնք սկզբնաւորութեամբ¹: Այլասացութեան ցանկ ճշն է ըստ Ս. Գրոց, որ շին դասկարանի իւրացանչիւր մասերն ձը կիրարկուած նշանաւոր բառերը կարգաւ շարագասուած են եւ գիտացն ալ գրուած է անոց Նոր դասկարանի ձը ստացած նշանակութիւնները: Արշտօվ կ'երեւայ գրութեանս շարագրութեան շարժագասանան է աշակերաններու եւ կամ որեւիցէ մեկնարանի մը ներկայացնել հայելի մը, որուն ձը նայելով կարելի ըլլայ պատկեր մը ճշգրիտ գծել:

Չնուազիրք. Մեր Մասնագրանի Թ. 71, Թշ. 537ա: Թ. 130, Թշ. 107ա: Թ. 167, Թշ. 229ա: Վեհեա. Միտթ. Մաս. կը գտնուի 6 որմանկ: Գնկ՝ Յուցակ Տիւրքիցեան հայ.

¹ Յուլ. Յոս. էջ 460:

Չեռագրաց. Թ. 74, թղ. 205ա: Աւրիշ ձեռագիրներ հմմտ. Սմբատեանց, Գեղարքունիք, էջ 62: Հայաստան (Կ.Պոլիս) 1852, թ. 98¹:

Դ. Տեսութիւն շարականին Ռերախարհիւր պատկ (Սուսից) Վանական փարղապետի ստացեալ ի խնդրոյ Պետրոսի: Աջ սկսի «Աստուածսիրութիւն ի մարգա ոչ թէ յարկնաց պատուիրելոյ եւեթ են այլ եւ բնութեամբ եւ, Ըմբողջութեամբն առեալ գեղեցիկ ու հնարամիտ գործք մը չէ, սակայն ահպիս աեղիս կը ներկայանան յմբուշ ասութիւններ ու գովեսաններ Ս. Կուսի վրայ:

Չեռագիրք Մեր Մասենադարանի Թ. 642, էջ 19—30: Վենետ. Միթթ. Մաս. 1 սր. Եսորագիր: Ըճառեան՝ Յուցակ հայ. ձեռ. Թաւրիզի, էջ 116 (= Հանգ. Ըմս. 1908, էջ 267):

Ե. Վանական փարղապետի ստացեալ ի ստղմուն Այս ծով մեծ: Աջ յիշուի միայն Կար. Յուցակ. 1092:

Զ. Ի բանն հայեաց ի բեզ, գուցէ լինեցի բան ծածուկ ի սրտի քում: Չեռագիրք՝ Վենետ. Միթթ. Տոմարատաւա, Ը., էջ 463. Տոմարատաւա Բ., էջ 664: Հմմտ. Զարբանեկեան՝ Հայ. հին Գրգրութեան պամ. Գ.². էջ 435:

Վանական անուան տակ հետեւեալ մեկ-

¹ Հաւ երկիս խորագիրն է՝ «Վանական շարականի շարականի ստացեալ ի խնդրոյ Պետրոսի»:

ևս թիւներն ալ կը յիշուին, որոնք սակայն անհարազատ կ'երևան:

Մեկնութիւն Սգեկիւլիի եւ Զարարիայ: Յանուն Յովհ. Վանահանի կը յիշէ Զարարանքնան, անդ, էջ 734, ծն. 1 կըլուսէ ընելով Կարինեան՝ Յուլիոս, Թ. 1227, ուր սակայն՝ «Վարդանայ Վանահանի, անուամբ կը նշանակուի»:

Ըստ Կարինեան Յուլիոսի Թ. 1298 կը գտնուի «Ըարուածք Անտարանին Ղուկասու ի Վանական վարդապետէն», զոր ճշգրտէն կ'արգաւառէ «յիգնատիոս Վանական վարդապետէն»:

3. Մանր երկեր. — Թրստո Դասանութեան Վանական վարդապետի: Գրութեանս առիթն եղած է, թշուառ վերջ շուրջն, Յ. Հոգւոյն «Եւ յարգուոյն» բղիճան հարցը, զոր նա համարութեամբ «Ս. Հարց բանից» գրեց իբրև պատասխան: Փոքրիկ գրուածքս Կերակոսիւր պատմութեան մէջ առած է, հետեւաբար անոր հետ սակց օրինակուած եւ ապուած է (այս մասին յետոյ): Ըստմանն ալ կը գտնուի մեծագիրներու մէջ. համա. Թորոս Եղբար Բ. 323: Հաստածս ունեցած է նաեւ լատիներէն թարգմանութիւն մը ի մեզն պետերմանի¹:

7. Թուղթ առ Դասիթ մոլորեցուցիչ: Կերակոս կ'աւանդէ (էջ 186) թէ իւր վարդա-

¹ Deux historiens arm. traduits par. M. Brosset. St. Pétersbourg 1870 ի յուսուածս. Petermann, Confessio Vanacani doctoris, էջ. 203.

դեպք առ դեպի՝ մեղքեցուցիչ «Գրեաց զկրտստոսից եւ մեղադրանաց»։ Թե ընդէր զերեւառնի գիւն գրիտաոսի համարիչ, ով գրիտանեայք», Բուղիմս այժմ մեր ձեռքը չէ հասած։

է. Եւրոպայ տարեւմտից կամ Եւրոպայ տարեւմտին ի Վանական վարդապետէն։ Հոս հեղինակը «Բուսական հետաքրքրական եւ միանգամայն զուարճալի տեղեկութիւններ կուտայ Եկատամար հայկական ամաց ամուսնց» (ԲՁԲ. 1897, էջ 336)։ Երկու կարեւոր է նաեւ հնարասական տեսակետէ։ Հ. Ե. Տայեցի զայն Բազմազեպի մէջ (1897, էջ 336) հրատարակած է առջեւն ունենալով երկու ձեռագիր, մին անթուական, իսկ միւսն գրուած 1395 թուին։

զ. Պատեմաոք վասն ստաշատրաց սրանց արարեալ Վանական վարդապետի վասն հակառակաց եւ այսպանողացն զսուրբ պարս (Կար. 893, շէ. 1894, ղէ. 939, շթ. 1935)։

ի. Հարցմունք Վանական վարդապետին Երկու տղան ի մի երկան (Երբ. 1903, էջ 187)։

Վարդան Բազիլեցոյ ցուցակն են առ զերթ, որ կը յաւելու. «Ի թիւն ճշէ երկու որ Գիրք բովանդակ հարց եւ պատասխանիք Ֆիլիւնի եւ այլոցն եւ միոցն հետ բարեխա եւ քիտրանացն մկնութիւն եւ այլ ասացուածք վարդապետացն եւ այսոնք են հարցմունք Վանականայ (Երբ. 1903, էջ 187)։

2. Հարցումն և պատասխաննից զոր արարեալ է Վանական վարդապետն ի Ս. Գրոց: Աչ Բայն ի Ս. Գրոց ալ և յարասքնոց, Թուրք և Ռուսացոցոյ մէկ ձեռագիր սրտակութենէն կը տեսնեմ:

Ձեռագիրը ծածկն ևն. զենեա. Գրիթ. Գառ. ի մէջ երկու սրկակ. Բն կից պատմութեան զարգանայ էջ 510 (յառ 1307. հետ. զարգան. ապ. զենեա. էջ ԺԵ) և Բիւսն Արարթագրի մը մէջ. էջ 401. որուն համար կըսուի թէ ասորեցի է աստիճան: Օր. մ'ալ կը յիշուի Յաշեան՝ Յուց. հայ շեռ. ի Բերքն. Թ. 88. Թղ. 47բ—55ա: Բայ ասանցմէ կը յիշատակուի Հարց և պատասխաննից Վանական վարդապետն. Հարց. երթ ի ծով և ընկեա կարթ. Պատմութեան. կարթն Բ ըմբանէ (Գրնկ' Յուց. Տիւր. 95. 15) և Հարցմանը նամանում Վանական վարդապետն. Հարցումն. Եւ եմ Տէր Աստուած Արթահամա... (Ընդ. 97. 6): Այս երկու հասանն ալ ը. Բիւզանդացոցոյ սրտակութեան մէջ շարայ:

4. Անհարազատ կամ տարակուսական մանր երկեր:

— Էջմանթին գեորգեան ցուցակն մէջ (Թ. 57) կայ՝ «Հատուած ինչ պատմութեան ի Վանական վարդապետէ վասն Թաղէա Առաքելոյն»,՝ Արդեպ կարս անար պատմութեան յշխարհեբէն է թէ «Վանական վարդապետն ասացեալ վասն Հայոց ազգին զովեան», իրագրեալ երկն է. որ արար

Հեռեւեալ խորագրով ալ կը ներկայանայ.
 “Վանական վարդապետի աստղեալ քան
 նաւատալի”, Սկիզբն է “Կենսարուխ սուրբ
 Եւեոսրանն զթագեոս, (Տաշ., Յուց., էջ 469).
 Եթէ վերջինս է, այն առնն երեք կերպով խո-
 րագրուած երկս կը զանաւ Յովհ. Տաւաշեցոյ
 եւ անոր Հեղինակ կը ժամանակն զվարդան
 Վանական երեք պատճառէ զբոլորս. Նախ՝ Չե-
 ոսգրի մը մէջ կը հանդիպինք “Այլ քան վասն
 նաւատոյ աստղեալ սուրբ վարդապետին
 Վարդանայ — Կենսարուխ սուրբ Եւեոսրանն
 զթագեոս Եւսքեալն ի ԲԺ. Իցն առն, (Macler,
 Catalogue, p. 241, 153 — 209). Երկրորդ՝
 գործքս հրատարակուած է Գիւրք Բեղմոցի մէջ
 (էջ 533) եւ վերջս կ'ըսուի թէ այդ ամփո-
 փուած է Վարդան անան զլքին մէջ. Երրորդ՝
 ժողովածու հաւաքածոյի մը մէջ կայ՝ “Վանա-
 կան վարդապետի աստղեալ քան նաւատա-
 լի — Կենսարուխ սուրբ Եւեոսրանն. . .”,
 եւ ասոր կը յաջորդէ “Այլ քան Վանականին
 Վարդանայ զրեալ Չինն է Երազարտցին
 լուծանելն, (Հանգ. Եմ. 1906, էջ 91).

Վանականի անուամբ կը յիշուին հե-
 աեւեալ երկերն ալ.

Բ. “Վանական վարդապետի ի Երա-
 զարտցն քան, (Կոր. 1636) կամ “Վանա-
 կան վարդապետին Չինն է Երազարտցին
 լուծումն, (Տաշ., Յուց., էջ 469 եւ վերջ):

Գ. “Աղօթք տղայոց առ ամենասուրբ
 Երրորդութիւնն, (Կոր. 684), Բովհեաեւ

այս երկուքն ալ ընկ Վանական անունը կը կրին զիւրին չե՛ Եովհ. Տառնչեցոյ գրչին արդիւնք համարել, երբ մանաւանդ հակառակ պատճառներ ալ կան. փասն զի Համաձեռնան սեռած է ձեռագիր ճշ, որուն մէջ առաջինը խորագրովք է պատկուած "Այլ քան Վանականին Վարդանայ գրեալ Ձինը և Երազարացին լուծանելն", (Հմմտ. եւ վերջ Թ. 4-): Իսկ երկրորդին կհամարու չ. Տառնչեանի Երազարցին մէջ կը կարգուի "Վարդան փարդապետի ստացեալ աղաւթը տղայոց առ սուրբ Երրորդութիւնն, առաւառեան (Ընդ. 286. էջ 686. Թղ. 111-)"². Երկուսն ալ ընդ 174:

7. Կորին (Վանականայ) Եաղազարաստիկանայ կկեղեցոյ թէ ուր կցոյց Էրիստոս (Macler, Catalogue, Թ. 199. Թղ. 240):

Է. Վանական փարդապետի ստացեալ փասն մեղաւորաց (Ընդ. 128. 201-):

Ը. Վասն անքուն որդանցն Վանական փարդապետի ստացեալ "Եկուց առաւանդ ի քաւին արդէք Եղամայ. (Տառն. Երազ. էջ 49): Երկու իրաւամբ վերագրուած է Վար-

¹ Համաձեռնան "Երազարց Կարգաւոր Նոյ. Ձեռագրաց (անտիպ) Թ. 11. Թղ. 325բ-328ա": Երկը ձեռագիր Հաւորանոյթ զի մէջ ալ Հ. Երանեան կարծի գտած է յանուն Վարդան Վանականայ. Հմմտ. Հանդ. Ընտ. 1908. էջ 91:

² Կարգինեան (Երազ. 2196) կը ձեռն Գորգուպետ ճշ յանուն Վանականայ:

դան Վանականի (Հմեմ. Տաշ., Յուզ., էջ 17
և. 805)։

Է. Վանական վարդապետի հց. Դար-
իթի ի յԱթէնս սրպէս շորաւ (Հանգ. Ամս.
1906, էջ 94)։

Ը. Տէր Մարգարէ առ Գրիգոր կաթ. կը
գրէ «Համախոհ եմ վերագրելոցս ի յան-
դարձոյ հորեղբորն իւոյ, որ հրամայէր թէ սնն
կամի շարժել զտուան, ընծացարուք ոչ առ
սեզի գլխոյն եւ մի առչք խորոզիմ¹»։ Ետով կը
սեմնուի թէ Յովհ. Տառնչեցի ունեցած է կասկ
մը, բայց հարց է թէ գրասօր էր այն եթէ բե-
րանացի։

Եհա ասոնք են «Վանական» անուն
տակ մեզի հասած երկասիրութիւններն, որոնք
ցիր ցան ձեռագիրներու մէջ պահուած են։
Գրութիւններ բազմաթիւ, որոնց Յովհ. Վանա-
կանի ըլլալուն հարապատասխան մասին խնդիր-
ներ կը յառնեն, վաս զի Վանական յարզը-
շուքը միայն ըստ ստանձնած չէ։ Սակայն անոր
պատմութիւն մը գրած ըլլալուն եւ Երայ ու
Եմբակումի եւ տրիշ մի քանի երկերու մասին
(ինչպէս դաւանութիւն Հոգւոյն սրբոյ եւ Գիր
սաստից առ Դաւիթ եւն եւն) կարելի չէ առ-
բակոյս յարուցանել։

Ինծի ծանօթ գրուածքներէն գտանելով
Վանականի վայելած համբաւին համապատաս-
խան շատ սակաւ գործք կայ ասոնց մէջ, որ

¹ Ս. Օրբէկեան Գառմ. Եւհանգիմ Արտական Բ
Փորիչ 1858, էջ 208։

կարենայ նիւթին կամ անին կողմանէ իրբեւ
 զբնի ընտիր արգասիք նկատուիլ: Իւր Յարայ
 մեկնութիւնը հասարակոյ է եւ հետեւաբար իւր
 կողմանէ մեծ գործակցութիւն մը չի ցոյց տնայ
 մէջ: Այժմ, որչափ կը կարծեմ, իւր նշա-
 նաւոր ու պատասխանիք գործքն կը Թայ Ամբ-
 կում մարգարէին «Տեք զուր քո լուայ, ա-
 զքիքն մեկնութիւնը, որմէ գոցն զարնին իշխէր
 պատմութիւնը, որ թշուառ տեսնէք ամեն բան
 լափող ժամանակին կեր եղած կը թուի եւ մեր
 նկարն հասնելու չեմ գիտեր որչափ յոյս ունե-
 նայու եւ նա իրբեւ դատարարի եւ ուսուցիչ
 որչափ կ'երեւայ շանացած է երկերուն մի քանին
 հարցմամբ ու պատասխանով, խրատելով ու
 բացատրելով զբէլ, որպէս զի անկողնները
 կամ ընթացողները կարենան զիբառ իրազու-
 թեանց հասու ըլլալ եւ մտայ մէջ խորաբնու
 զբոշակ:

Միշտ հաստատած կը Թայ թէ անկա-
 տեղի հոգեւած է աշակերտութիւն հասցնել եւ
 անմոցմով ոչ թէ մէկ զբոշակ այլ շատ զբոշակ
 զբէլ: Վասն զի քանի անգամ որ անմոք իրենց
 զբէլը կը շարժէին անկէ առած խրատներն
 կամ անոր ազգեկցութենէն բառ մը իրենց
 զբէլն կը ծորեր: Այսպէս իւր աշակերտներու
 միջնորդութեամբ նա երկար ապրեցաւ եւ
 մինչեւ ցայսօր անմոցմով ու իւր երկերով
 փոքր զեռք մը չի գրուեր հայկական գրգու-
 թեան պատմութեան մէջ:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ

—

Կենտուզրութիւն:

Գոհունակութեամբ սրտի 1251 թն սեւ հողին մէջ կը հանգչէր զանական, վասն զի կը նկատէր խումբ մը աշակերտներու, որոնք իւր նեոքերուն տակ մտրուած՝ արդէն արտաքին գործքերու եւ գրական ասպարէզին մէջ հոյակապ ու արդիւնալից անձնաւորութիւններ հանգիստցած էին:

Ասանց վտրանման իւր գպրոցին գլխաւոր ու ակունաւոր ներկայացուցիչն է Վարդան Կեն, որուն միտքը զանականի առջեւ պարզուեցաւ իրրեւ հող մը պտրտրտ, ուր գիտութեան սերմերը շաքիւնցան, ու աճացան ու փթթեցան:

Արբ թնծի նպատակ կ'ընտրեմ յսխնել անոր կենտուզրականն ու գրական աշխատարարութիւնները, համեզուած եմ, որ իմ առջեւ երբեմն պիտի ելլեն գորդեան հանգոյցներ, որոնց լուծման գուցէ գոհացուցիչ կերպով պիտի շահանիմ: Վասն զի՝ Վարդան, անուն մի քանի

անկից այն մասնակաշարանին կը ծաղկին, երբ Վարդան Մեծ¹ կը գործէր ու կը հեղինակէր: Եւս իսկ պատճառաւ շատ մը կենսագրական ու գրական գծեր իրարու հետ շփոթուած են: Եւս կեանքուն այնչափ թնժի թոյլ տրուած է մերձենալ որչափ իմ համառօտ ակնարկս կը ներէ:

¹ Վարդանայ հայրենիքն, այսինքն ծննդեան տեղը, կը գրէ Հ. Ալիշան, չի յիշուիր, գտնէ ես չեմ յիշեր, (Հյոյսմ. էջ 268). մինչդեռ սարիներ յառաջ անոր պատմութեան առջեւ գրած յառաջարանին մէջ այն կէտին կը մտեր թէ՛ նա "Թուի հայրենեաց յԱրեւելեաց Հայոց ի սահմանակցութենէ Աղուանից տան, (էջ Բ), Վերջին կարծիքս ընդունելի է, վասն զի - կը կոչուի Արեւելի², ք. շատ տեղ կ'անուանուի "Վարդան վարդապետ Աղուանեաց, (Տաշ., Եւրոպ., 769). † կը յորշորջուի նաեւ "Գանձակեցի",

¹ Վարդանայ կենսագրութեան ու գրականութեան պատճառն են Հ. Զամչեան, Պամ. Հայոց, էջ Ե. 16-Գ. 187, 227-230, 232-233, 237, 240-242, 261-262, 271: Հ. Ալիշան, Հայագրաբան, Ե. Ժամ, էջ 268: Նոյն՝ Այրարատ, էջ 438: Նոյն՝ Սեբաստ, էջ 224: Հ. Զարթովեան, Հայի հին գար. Պամ. Ե. 3, էջ 736: Հ. Գ. Բաժմանեան, Հեռագրութիւնը Նախնեաց աստիակներէ մայ. Ե. Ժամ, Վիեննա 1897, էջ 222: Գարնեայ կարեւոր անգլիագիրները կը բաժանուին անոր պատմութեան հայ. եւ սուս. ապագրութեան յառաջարաններն ու մի յանի լրացիր, թարգմ. յիթաքս պատմ. անուամբ:

² Վարդանայ անունն աստիակներ յորհորհարներն է "Մեծ", հմտ. Տաշ. Եւրոպ. էջ 208 եւ 243, նաեւ Վարդ. Վանական, հմտ. Քրտ., էջ 25:

որմէ կարելի է հետեւցնել թէ կամ Գանձակ քաղաքը եւ կամ անոր շրջակաները գիտելու է անոր կենաց արշալոյսը վարդամաս: Չամչեանի հետեւելով (Պատմ. Հայոց Գ, էջ 240) Մ. Էմին (Յառաջարան, սուս. թրգմ., էջ 237) վարդանայ խոնձարուրքը կը նկատէ Բարձրաբերդ՝ շիտիկելով Արեւելիցի եւ Բարձրաբերդցի վարդապետներն, ինչպէս իրմէ յառաջ ուրիշները¹:

Արեւելիցի վարդապետիս ծննդեան թուականն ենթադրելու է իրր 1200—1210: Ասոր կը հակի՞մ կրկին տեսակետով. — վարդան 1238թն կամ աւելի ծիշաք 1239—1240թն կը մեկնի Ս. Երկիր, անկէ կը դառնայ Ալիկիկիս եւ հոն իւր բազմակողմանի հմտութեամբն ու գրուատալից արդիւնաբերութեամբը կամօղիկութիւն ուշադրութեան կ'արժանանայ եւ Հեթում վ. Թագաւորին հաճութիւնը կը վայլէ եւ այս ամէնը հասուն հասակ մը (30—40) կը մատնանշեն: Է. Անիկա մինչեւ իւր կեանքին արեւմուտքը գրելով կը պատառի, որ 70 էն վեր շատ դժուարին է:

Անոր ծնողաց² նկատմամբ ոչինչ գիտենք մեզի մատչելի եղած աղբիւրներէն: Լուսած է

¹ Հմտ. Մեթութիւն սաղմուց Գաթի յորիւնու... Մեկին վարդանայ Բարձրաբերդ. պ. Աշգիւրան 1797:

² Հ. Ն. Վ. Ալիկիկան՝ վարդանայ հետեւող խորհրդէն "զննու ի սանն էջրս մըս պոյ Մեկի կոչե. յիշոյ. (Պատմ., էջ 161). Կ'եզրուցուի թէ անոր էջրսրէն ըն փն է Մեկի:

Ես եւ թէ որուն քով առաւ իւր Եսթեմական կըրթութիւնը:

Ե՛հա անն մը, որուն արեւելքը թէեւ սկզբան անցերով քաղաքիւսան է, բայց կամոց կամոց որչափ մեր աշխերը զլծարը կը հետապնդեն այնչափ աւելի կը բացուի ու կը նստագոյնի:

Եթէ ոչ Վարդանայ առաջին ուսուցիչը, սակայն գլխաւոր ուսուցիչն եղած է Աւհարանը Վանական, ինչպէս նա իրրեւ երախտագարս աշակերտ մը կ'աւանդէ. "Ձեր ինչ արարին ազգն Նեոսոցոց գրեալ են ժանդաւանաբար փառասրեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն եւ հարազատն մեր Արախոս, (Պատ. եղ 176—177), այս է Վանական իր հայրն է վարպետ ըլլալովն, իսկ Արախոս հարազատն իրրեւ աշակերտակից: Նա՛ միշտ ուսման ծարաւի Վանականի գիտութեան ազդիւրէն անյայտարար ըմբռնեցաւ: Եւ սառ անոր ուսուց. Գրոց մեկնութեան այն կերպը, զոր ապա իւր գոյրերուն մէջ գործածեց՝, այս է՝ աւելի Ե. Հարց գործքերէն մեկնութիւն մը հիւսել քան թէ սեպհական գրէն յերիւրի:

Վարդան իրրեւ հաւատարիմ աշակերտ՝ իւր վարպետն չի մեքիք դասն սերուն իսկ եւ անոր ջաւոց բաժակին բաժակակից կ'ըլլայ՝ Թաթարական ասպատակութիւններու ասան շատ նեղութիւններ տեսնելէ ու անձամբ ալ զգարէ յետոյ Վանականէն հրաժարած է գուցէ

1 Հէնա Վանականի մասին գրածն է. ապա Վարդանի երկերուն նկատմամբ ըսելիքներն:

ու աղիկամի եւ մկնած է Անդրէն մնաստանը
Կայենոյ, զոր Աիրակոս "միայնարանն իւր, կը
կուէ (Աիր., էջ 174):

Ինչ որչափ ժամանակ Անդրէնի մէջ գե-
ղերեցաւ կարելի չէ ըսել:

Հ. Չամչեան կը գրէ. "Սա (Ղարգան) էր
ճննդեանք ի Բարձրերգոյ յաշխարհէն երբորդ
Հայոց եւ ի գալ Ղանական վարդապետի յայ-
նասիկ կողմանս յարեցաւ ի նա եւ երթնալ ընդ
նմա ի վանս նորա ի մեծն Հայս եւ Աղուանս
ուսաւ ի նմանէ բազում ինչ, (Պամ. Հայոց,
Գ., էջ 240): Ե. յո խաղերուն համաձայն Ղար-
գան իւր նախնական ուսումն առ սաս Ղանականի
ի Արիկիա կ'անուս եւ ապա զայն անոր թեւերուն
սակ կը շարունակէ: Ինչպէս որ անհիմն է Ղա-
նականի զեղերունն ի Արիկիա, որ անոր կեն-
սագրութեան մէջ այս պատճառաւ եւ ոչ իսկ
ակնարկուած է, այսպէս եւ անհիմն է Ղարգանոյ
ի Արիկիա ծնանիլը: Եւ առջեոյն մէջ Չամչեանի
գայթակղութեան քարն եղած է Միթթար Գաշի
Սեւ. լեռն ըրած այցելութիւնը (Աիր., էջ 107),
իսկ երկրորդին մէջ Ղարգան Բարձրերգոյ
գոյութիւնը:

Ըստ Է. ֆինի 1238 թն կամ ըստ իս 1239—
1240 թն Ղարգան սուրբ տեղեաց այցելութեան
կը փութայ ի Պաղեստին. "Եւ առջեաց ընդ թըղ-
թոյն զխմաստան էւ զհանճարեղ վարդապետն,
որ աղաւթականութեան աղագաւ երթեալ էր
յԵրուսաղէմ" (Աիր., էջ 162): Մինչ Աիրակոսի
Ղենեակեան ձեռագիրներու մէջ վերոյշեալ

յառաջերութեան մէջ կը պահտ Վարդան
անունը (՝ զՏաննարեղ վարդապետն) Սեփան
սէր Գրիգորեան ԵւֆՏաննեսեանցի սպազբու-
թեան (էջ 174) եւ մը Թ. 594 ձեռագրին՝
մէջ որոշակի գրուած է Վարդան անունը (անդ
Թղ. 27բ)։

Երուսաղէմի եւ հաւանականագոյնս Նա-
եւ հարեան քաղաքներու եւ գիւղերու ս. սե-
ղեաց աշխուրթեամբ ուխաշ կատարելն յետոյ՝
անկա կը գիտն Արիկիա 1240—1241ին։
Հաս այս միջոցներուն գահին վրայ կը բազմեր
Հեթում Ա. իսկ կաթողիկոսական գաւազանը
կը կրէր Կատանդին Ա. Բարձրբերդցին (1220
—1268)։ Այստեղ կը ներկայանայ Հեթում
Թագաւորին, ու անոր եղբայրներուն եւ արքու-
նական սան հետ սեան ու մանրմական յարաբե-
րութեան մէջ կը մտնէ։ Բայց աւելի շնորհ եւ
երկարատեւ կ'ըլլայ իւր տեսակցութիւնը Կա-
թողիկոսին հետ, որ իւր արժեքը գնահատելով
զենքը շատ մը գործքերու մէջ կը նախընտրէ-
Արիկիայ մէջ է որ Վարդան Նշտե անուն քա-
հանային հետ կը ծանոթանայ։

Թե Թուրքներուց հողին մէջ Արեւելցոյ
գրիչը գրական ինչ արդիւնքներ յառաջ բերած
է, որմէ կամ ինչ պատճառէ գրգուած՝ այդ վեր-
ջին պիտի նկարագրուի։

1243ին Կատանդին Սոյ մէջ ժողով մը
կը համախմբէ, անոր ներկայ կ'ըլլան եպիսկոպոս-

• Միայն այս ձեռագիրը կը յիշուի. գտն պի իւր
հասկանալը մէ արժեք ունի։

ներ եւ անուանի եկեղեցականներ: Անոց նպաստիչը կ'ըլլայ Արեւիկայ եւ Հայաստանի մէջ կղերականներու եւ ժողովրդեան մէջ ներս սպրդած զեղծութիւններու առջեւ թուալ մը դնել նորանոր կամ արդէն եղած, սակաթն անսեսուած կանոններով: Հուանական է թէ Աւարդան ալ իրբեւ արդիւնաւոր ու հանձարեղ վարդապետ (Ար., էջ 162) սիւնհոգոսին մասնակցութեան արժանի գանուած է (Տմբ. Չամչեան Պատ. Հայոց Գ., էջ 227): Ժողովոյն լուծուելէն բուական վերջ կուսանդին կը յարինէ շրջաբերական մը եւ գումարման կանոնական սահմաններով ի միասին Աւարդանայ ձեռքով Հայաստան կը յղէ (Ար., էջ 165):

Այսպէս հինգ տարի Արեւիկայ մէջ կաթողիկոսին թեւ թիկունք ըլլալէ վերջ մայր երկիրը կ'ուզեւորուի անիկա իրբեւ հայրապետին երկրորդ եւր: "Առաքեցի զգա (զԱւարդան) առ ձեզ... Ընուլ զանոցի իմ ոչ ի գորս կամոց եւ ի խնդրոյ այլ յիմե սրտե եւ յոտար կամոց եւ ի հրատմե հարկեալ եւ որպէս անգամ ի կենդանի մարմնոյն ցուսք հասեալ... (Ար., էջ 165): Իստքեր, որոնցմէ վճիտ կ'արտացոլայ հայրապետին սերն ու յարգանքն առ վարդապետն եւ Աւարդանայ ցուսք, որով կը հրատարի կուսանդինէ: Գուցէ նաեւ Ամուսկանի աշակերտը դժուարաւ Արեւիկայէն ուզած է Արեւիկայ անցնել ինքզինքն իրեն յանձնուած պաշտման անասակ զգալով:

1846ին նա Հայաստան կը ժամանէ. հաս-
 1 ի հարկէ իւր աշն ու զուրուշը կը գրուէ աբ-
 պաշտանը զոր ստանձնած էր: Աստի մերթ հաս-
 մերթ հան կը գիտէ, որպէս զի Սոյշ ժողովոյն կա-
 նաններն եպիսկոպոսներուն եւ անուանի վար-
 ցապետներու ստորագրութեամբն ընդունելի ու
 պարտաւորիչ ընէ: Ամա՞ջ կամբով, ուրիշներն
 սկսածոյ յանձն կ'առնան՝ ձեռագիր երգումք եւ
 նշովիւք առնել զհրամանն. (ԱԲ., էջ 173):
 Ստորագրողներու շարքին մէջ է մէջ այլոց կը
 նկատուին Աղուանկոյ Ներսէս Կաթողիկոսը,
 Բլնոյ եպիսկոպոսները¹, Յովհաննէս Տաւեցի, Ն.
 Համազասպ Հազրատոյ եպիսկոպոսը եւ Յովհ-
 վանական, որ երկուք ստրկներէ վերջ բախաւ
 կ'անձնուր տեսներու իւր ձեռնաստան աշակերտը:
 Վարդան Կասանդղիձն հրահանգ ըրած էր
 եկեղեցականներուն՝ Թուղթս ձեռագրել եւ առ-
 իս առարել ձեռք իմոյ վարդապետիս. (ԱԲ.,
 էջ 166): Հետեւողութեամբ Հ. Չամչեանի
 (Պատ. Գ. էջ 230) Հ. Արիշան եւ ուրիշները կ'ըն-
 գունին՝ թէ Վարդան ստորագրուած թուղթն
 իւր հետ Արիիկիս կը առնի՝ «առ հոգեւոր տերն»,
 եւ հան բաւական ժամանակ մը կը գեղեցիկ: Այս

1 Թու իւր Հայոց Չամչեանի եւ հրամանաւ Հայոց յն-
 որոց եւ Կասանդղեայ կաթողիկոսի հաստատուեցաւ զտա-
 անայ կանոնք... Յեր Վանական եւ Յեր Գրեգոր Բլնոյ...
 Համաժողովուրդն՝ Ստորագրութիւն Կաթողիկոսի Եղիշեանի
 եւ հինգ գրաստացի Արարատոյ, Եղիշեանին 1847. էջ 484
 (Թ. 183) հմտ. նաեւ Արարատեան Հանգիս 1917, ԻԳ,
 147: Արեւմտագրութիւնն յայտնի է որ այս ասաններս որ-
 քեւ Վարդանի գրեցը թէ յամազասպի ընդունեցան:

կարծիքին չեմ կրնար համաձայնիչ, զի ան զի
 Կերակուր գործոյն Տէր Գեորգեան-Յովհաննի-
 սեանցի հրատարակութեան մէջ (էջ 184) եւ
 մ. 124, թշ. 105 եւ մ. 574, թշ. 36.
 Անագիւրներուն մէջ որոշակի կը գրուի թե
 "Առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստոյ
 վարդապետն Վարդանայ արարի առ Կաթու-
 ղիկան":

Ը. Ալիշանի համաձայն այս երկրորդ (?)
 գեղերման առթիւ ի Կիլիկիա՝ թարգմանած է
 Վարդան Միխայէլ Ասորոյ գառնութիւնն
 1248թ. Այս մասին տես վարք, ուր խոսք
 պիտի ըլլայ ժամանակագրութեանս վրայ:

Ս. Հոգւոյն "Եւ յԱրգւոյ, բիման հարցին
 մէջ անիկա իբր ճշմարիտ աշակերտ մը հե-
 տեւած է իւր վարդապետն շաւղղներուն (1251):
 Մինչդեռ հաւանական կը թուի որ խորանաշատի
 հիմնադրին փոխման միջոցին († 1251) գործ-
 քերու բերմամբ բացակայ էր, ապա թե ոչ Կի-
 րակոս զինքը չէր անտեսեր:

Վարդան¹ Կասանդինի յանձնարարու-
 թիւնը կատարելէ վերջ կը մեկուսանայ յԱն-
 գրէն ի "միայնարանն իւր" (Կիր. էջ 174):
 Հոս գազար կ'անուս եւ զինքը շրջապատող
 աշակերտները գիտութեան մէջ կը հրահանգէ:

¹ Ը շաղկան Վարդան Մին կը մտցնէ Վարդան
 Յովար-Սարգսն հետ որ զԳաթնի մշտնջենցի սասանա-
 յներն փն էր. հմտ. գառ. ՀՅԹ. Գ. էջ 222 եւ Կիր.
 էջ 184:

Հասանելի գրականութեան ուղի կը նախքան թուրքերու Հ. Ալիշան կը հակի ենթացրել (Վարդան՝ Գառաջարան, էջ 9)։ Այստեղ կ'երևայ թէ ուղի գոյն ժամանակ մը կ'սկսեանի, անկէ կ'անցնի Խորվիրաց, ապա կը փոխադրուի Սոցմասփանք, Թեղեկեաց մեծատանը, Հասիճոյ ուխտ, ուր արտասանած է սուրբ Այո Մարիամ զոյն ներբողեան մը։ Արշափ կ'երևայ կարճ ժամանակ մ'ալ բնական է Խորակերտի մեծատանը, որուն տաճարին դրան շրջանակին զոյն արևմտագրուած է "Թուխ 2 Ա ի հայրապետութեան ճեան Կասանդեայ արհի եպիսկոպոսութեան Համազասպայ եւ աշխարհակալութեան եւ զարապետութեան... (դրան հիստորիոյն սեան զոյն) Կամու անմահին Աստուծոյ մը Արամու եւ Պապրամու որդիք Սարգսի թում հոգոյն (?) փարանեցաք սուրբ ուխտիս հրամանաւ աշխարհալոյս զարգացեալին Վարդանու եւ տերու եւ փարամքս ետան մեզ զՀոգոյն գալուսեան սրն" (Արևագանք 1884, էջ 614)։

Եւ այս էր գլխաւոր հանգրուանները կ'ըլլան Անդրէի փառարանին վերջ Խորվիրաց ու Հաղբաս։ Անց տարի ուղի բովանդակ պարագած է Վարդան Խորվիրացի մէջ զարպետութեանը ու գրականութեանը։ Հասիճոյ աշակերտներու թիւը կը հասնէր քսոստանի (Հայոց Նոր վրաներ, Վաղարշապատ 1903, էջ 105)։ Գժրախաարար անոր աշակերտներու մեծամասնութեան անունը չէ յիշատակուած։

Մեզի ծանօթ գէւեջեր են՝

ա. Գեորգ Սկեռացի, Սկեռացի պար-
ժանքներէն մին, որ կարեւոր տեղեկութիւններ
թողուցած է իւր Աւարպետին ու իւր մասին
(Տմեռ. Այրարատ, էջ 438):

բ. Ներսէս Մշեցի, որ գիտցաւ Նոր զարկ
մը սալ հայ վանական կեանքի եւ մատենա-
գրութեան:

գ. Գրիգոր Բաշուեցի, որ վեց տարի իւր
վարպետին հովանաւորութեան տակ կրթուելէ
վերջ՝ անկէ վարդապետական գաւազանը կ'ըն-
դունի եւ ի վերջոյ դասն մահ մը կ'ունենայ
(Հայ Նոր վկաներ, էջ 105):

դ. Եղիշտանէս Երզնկացի, անուանին պե-
պեա երկերով եւ Շնորհալոյ Մատթէի մեկնու-
թեան շարունակոյց, որ զԱւարգան իւր հայրը
կը կոչէ «Հորն մերոյ Աւարգանայ վարդապետի»,
(Ցուշ. Ցուց. էջ 16)¹:

Աւարգանայ ուսուցչապետութեան ժամերը
հաւանաբէն տւելի կը սահէին Ս. Գրոց մեկ-
նութեամբ եւ հարկաւ այն եղանակաւ որ իւր
երկերուն մէջ պահուած է: Արտաւի ունեցած
է նա խորին հմտութիւն մը այսպիսի նիւթերու
մէջ եւ շունացած զայն իւր մտքի արգիւնե-
րուն ժառանգութիւն ձգել: Իւր շատ աշա-
կերտ ունենալուն երկու կէտ ի հարկէ ամենէն
աւելի ազգած են՝ իւր բազմակողմանի հմտու-
թիւնն ու իւր սիրելի եւ մարգամտի բնաւորու-
թիւնը: Մինչ իրրեւ հայր մը աշակերտներու

¹ Տմեռ. Չամչեան, Գամ, Հայոց Գ, էջ 171:

հետ հանդարտութեան կ'ապրի, յանկարծ իւր
առջեւը կը բացուի նոր ապարեզ մը:

1264ին ի ձեռն Շնորհաւոր անուն անձի
մը Պարզան առ Հուրազու Երզնայ կը կոչուի¹
եւ անկեղիւր այդ նայնին Սարգիս ու Գրի-
գոր վարդապետներու հետ ընկերակցութեամբ
Տփլիսեաց Տէրաւեր աւագ երիցուն կ'երթայ քաղաքի
գորագլխին: Անոր քով ուրախութիւնը կ'անկենայ
անձներու Հայոց Հեթում թագաւորը: Հուրա-
զու Պարզանի վրայ մեծ վստահութիւն անե-
նալուն՝ անոր առջեւ յարմար պարագայի մը կը
պարզէ իւր սիրտը եւ վարդապետը որչափ ձեռն-
հաս է անոր դարձան ու լուսաւորութիւն կ'ըն-
ձեռնէ: Պարզան գորագլխին իրեն հանդէպ
ունեցած համակրութենէն ոգեւորուած ջորհք-
ներ կը հայցէ իւր ցաներու մը փորձուած
ազգին համար եւ կ'ընդունի²: Երբ երախտա-
պարտ որսիւ անկէ կը հրամարի գու առաջ-
նորդն անոր յուշարար նուէր կու տայ՝ բայիշ
մի եւ երկու հանդերձ. (Պարզ., էջ 158):

Մեկ տարի յետոյ Հուրազու կը փոխանւի
եւ անոր քրիստոնէայ կ'իմը՝ Տաղուզ գումը կը

¹ Պարզան իւր կենաց այս զեղեցիկ գրուածներէն
միւ շարժումն եւ անկարգութեան թզուտ աւանդան է Նժու-
գում., էջ 155—156:

² Հուրազու կը գործենայ վարդապետին ազգասու-
թեան վրայ եւ կը հարցնէ. «Աշխարհմի էր եւ պիտեայ եւ
ու՛րս սպիւն» Պարզան կը հաստատ թէ ինքը «Կուր սրկոյց
մի է.», երբ այն ասան թաղարներու պէտք կ'ուզէ ցնորը
«Մեծացուցանել», եւ սպիւր սուլ, նա կ'ըսէ թէ սպիւր ու
հարկ միջ հաստար է եւ փոխան անոնց իւր ապրանքու-
թեամբը կը ինչպէս «պարսութիւն ի վրայ աշխարհմի»:

հասցնէ Ղարգանի սկանչը եւ կը հարցնէ թե արդեօր կարելի՞ է իւր ամուսնոյն համար պատարագ մատուցանել: Հայերը հակառակ Ասորիներու ժխտական պատասխան կու տան (Ղարգ., էջ 161): Քիչ վերջ կը մնանի նաեւ Տողուզ խաթունը, որ միշտ յարգալից վերաբերմամբ մը հանդէպ Ղարգանոյ տածած էր եւ անոր խորհրդեան համեմատ Ապաղաթի խանութեան բարձրանալուն միտած եւ զայն ի գլուխ հանած էր:

Հուշադու խանին այցելութենէն վերադարձած¹ Հաղրատու հռչակաւոր մնաստանին մէջ Ղարգան կը բնակի ժամանակ մը: Այս սեղ կը հիստե Երգ Երգոցի ծաղկաբաղ մեկնութիւնն իւր արժիւ աշակերտակցին Կերակոսի ինզիրբով: Հոս թերեւս աւանդած ըլլայ անոր Աովհաննէս Գառնեցւոյ պատմութիւնը, որուն հետ անձնական ծանօթութիւն ունէր (Կիր., էջ 201):

Հաղրատեն կրկին կ'անցնի ի Խորվիրացոյ եւ կը սկսի Գանիելի մարգարէութեան մեկնութիւնը, զոր կ'ուարտե Ազգոց վանքն, ուսկի նորէն հաւանքեն "ի գուռն Ս. Գրիգորի"՝ Ղիրացոյ կ'անցնի:

Այսպէս բազմազատասակ ու աստանդական կեանք մը կը վարե անիկա՝ միշտ կենալով իւր ուսուցչական բեւեռին վրայ: Աքած տարիներու բեռան տակ կը կնքէ իւր մահկանացուն: Մազաթա արեղաթի համեմատ անիկա կը փոխուի

¹ Այս անձնէր իւր գրած պատմութիւնը ասորիներու մտքը կ'ընկայ եւ թքն ոչ գուռն ժամեր կ'ունենայ:

* Ի Թուախանին Հայոց Ձե,¹ միջոցեա Սամուելի
 Հարանախոջը (եջ 161) կը գրէ «Ս.Մ.ԿԹ» (1269)
 Աւագ Սարգիսն մեռաւ: Մեռաւ սուրբ վարդապետ
 վարդան, : Նոյն տարեթիւը կը գտնե եւ
 Գուսիթ Վանահայր (Տմնա. քիչ վերջ), գուցե
 Սամուելի գրքին ձեջ, Սեւիթ առջեա արձանա-
 գրութիւն մը, որուն ձեջ 1271ին Սարգիս մե-
 ռած կը նկատուի եւ անոր հոգւոյն համար որ-
 զինքը պատարագ մատուցանել կու տան: * Ի
 Թուխ Ձե Հնոցհին Աստուծոյ եւ Աքան քա-
 ռիմադինս եւ եղբայր իմ Գապքան վարդապետս
 որդիք Սարգսի Թուն Հոգոյն (?) եւ հարան իմ
 Գապտայ խաթունս գնեցաք զվանքս իւր ան-
 նայն սահմանաւքս հողով եւ գրով եւ շինեցաք
 ի կորզոյ եւ զարդարեցաք սպասիւք եւ գրեմաւք
 եւ ընծայեցաք եկեղեցոյս զմեր գանձագին հայ-
 րենիքն զխանապին գանին որ միջուրին կը Հա-
 հապին զվերեւն եւ զներքեւն եւ զհարով կող-
 մանն կուղղակեանայն եւ այդի մի ի Բագրան
 զԱյգեհարն եւ զԱյգստին կայն եւ զխաչի-
 խառոյ գ. Գանին եւ զլաղացս: Հայր Սարգիս
 եւ այլ եղբարքս փոխարեն հասուցին յան-
 նայն շարաթ աւր գ. խորան մեր հարն Սարգսի
 եւս Իմե եւ մեր Ձե պատարագեն եւ գ. աւր
 Սարգիս արքաունին... Միթարիչ գրիչ: (Հրա-

1 Ինչպեւ Հ. Չ. Սեֆանեան միւ գրան է խոսքս միայն
 Սարգիս Արեղայի Թաթարաց Գառնութեան Գեաներու Բ-
 րան հասարակութեան ձեջ կը գտնուի: Հմնա. Հիտա-
 զաութիւնը Նախնեաց սովորեմի ժոյց: Ղջննա 1897.
 Ա. մաս. էջ 242:

քասմաշանեանէ՝ համեմատեալ Քաշաշեանի եւ
Ալիշանի հրատարակութիւններու հետ յՌուսան
1901, էջ 234.)

Հետեւարար Սարգիս ու Ղարղան յարա-
բերութեան մէջ են եւ զիրար լուսաորելու
կը նպաստեն:

Ուրիշ խնդիր մ'ալ է թէ ո՞ր ամբօրուե-
ցաւ Ղարղանի ամբիւնը: Լ. Ալիշան մինչ Թովմաս
Ղանանդեցոյ խօսքերուն հետեւելով սկզբան
անոր գերեզմանը Հաղբատու մէջ կը փընտ-
ակը (Ղարղան, Յառաջըն, էջ Զ) ապա իւր
"Այրարատն" մէջ (էջ 438) կը հաղբրդէ որ
"Անդ (ի խորփրաց) աւանդեն լինել զգիրս
մարմնոյ սրա", իննի շատ հաւանական կը թուի
թէ Ղարղան խորփրացի մէջ թաղուած է, նախ
վան զի Թովմասի խօսքերը պէտք է Ղարղան
Հաղբատացոյ մերձեցնել որ ըստ խաշատրոյ ի
Հաղբատ թաղուած է (հմտ. Լ. Ակնեան,
Հանդէս Ամս. 1908, էջ 234): Երկրորդ վան
զի իւր ծերութեան օրերը հոն կ'անցնէ: Աեր-
ջապէս ունինք վկայութիւնը Ղարղան Աշխար-
հագրի՝ եւ դաւիթ խորփրացեցոյ, որուն
գրած կանգակէն կը քաղեմ Ղարղանայ մասին
հետեւեալ կէտերը. "Քանզի այսմ ամի որում
ՌճՓԸ (1669) էր ձեռնարկեցաք զքայքայեալ
եւ հիմանց խախտեալ սուրբ Արիաց... շինել

1 Saint-Martin, Mémoires historiques et géogra-
phiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 420. Հմտ. նաեւ
Սարգիսի մկրտութեան մէջ գտնուած ծանօթութիւնը, Լու-
սոյ 1900, էջ 269:

և Եսրայել և ի պատմութենէ գիտեաց զի
 Ղուսուորչի մարմինն է ի Երբրոյ հարոյն. Եսե-
 երկուց սուրբ վարդապետաց Ղարզանայ, որ է
 Ձեկնիչ մեր... և Երեսեւի Եսթն հագեար եղ-
 րոր... քակելով հասար ի սուրբ մարմինս վար-
 զապետաց... իբրև թէ ի քան և կամ Եսր
 վախճանեալ անարատ և անբող ամենեւին...
 Ղարզանայն բարբառովն մարմնովն երակներովն
 ձեռքն ի վերայ կրօնքոյն խաչանման եղծգարն
 եւ ի վերայ... յարժամ լուսն և սեպն ա-
 մենայն մեծամեծք երկրիս գրահ ստեալ եկին
 և կամին յափշտակել ի ձեռաց մերոց իբր թէ
 Եսայ իցն և ստեալ զմարմինն սուրբ՝ բազում
 այս կողմն և այն կողմն չընկցին և սեպն թէ
 կաշեայ սքեմն խաչանն ի պարանոցի սրբոյն
 Ղարզանայ և զաւազանն եւ մա թքեան...
 և մք ի բազում պատմութիւնս որմեալ գտաց
 որ մեծն Ղարզան ի ԶԾԸ թվին էր վաղճանեալ,
 (Ընդարձակ կոնգրակո հրատարակած է պաշտան
 ի Ռիզանդիան 1903, ք. 1933)¹.

Ահա համառու կենսագրութիւնը Ղարզան
 Արեւելցոյ: Թէ ժամանակակիցներու քով և
 թէ յեանագոյն դարերու մէջ անոյ մասն գու-
 վաստներով խառնած է: Եւ Ես այդ գրուա-
 ւիքներու արժանի էր ամեն սեռակեան ստեալ:
 Իբրև գործուն անձ մը ժիրամիր կը սորովի. հո-
 գատարութեամբ կ'աշխատի ի Կիլիկիա, անձնա-

¹ Չե՞ր գիտեր ուրիշ գրչուան Հ. Եսթանեան կ'ըսէ
 «Հուսանակն կ'երեւայ ի զան Հարցաւոց կամ Ե՛րբրի-
 ման շրջոյ Ղարզան. հմեմ. Հեազար, էջ 211»

Նուիր ասպարեզ կը նետուի եւ կաթաղիկոսին
բաղձանքներուն յագուրդ կու սայ բարի ար-
դիւնքով, քաշայոյս կը փութայ խանին վրանը
եւ ազգին համար շորհքներ կը հայցէ: Իրրեւ
ընկերական անձ մը կը սիրուի արքունական ըն-
տանիքէն եւ կաթաղիկոսէն, իրեն հետ ջերմ
կապերով զոգուած էին Ղանական վարդապետ,
Գրիգոր, Յովհաննէս ու Համազասպ Հաղբա-
տացիները, Արական Գանձակեցիին¹, որդիական
սեր մը կը սածէին աշակերտներն անոր հանգեպ:
Իրրեւ վարպետ մը ակամուտք ու արդիւնաշատ
կը փնտուէր ասէն ասին, ուր իւր ոտքը կը
դներ ուսումնասինչ պատանիներն իրրեւ շուն-
թաձգէ մը քաշուէին: Իսկ թէ իրրեւ մատենա-
գիր սրշափ նիւթած ու արտադրած է, անոր
հասու կ'ըլլանք երբ երկերուն նկատուղութեան
անցնինք:

2.

Գրութիւններ:

Ընդարձակ ու արգասալից էր Ղարզան
Արեւելցոյ գործնական ասպարեզը: Սակայն
ուելի շարժածիք ու մրգաւետ է գրականութեան
հրապարակն, ուր թեւակոխած կեանքի գարնան

¹ Ղարզան երախտազարս սիրս մ'ունը եւ իրեն
հանգեպ բարեփա ցանուղներուն անպայ շեր թարք. ոչ
կը հասուցանէր փոխարեն մը երգելով կաթաղիկոսին ու
թաղաւորին անուը (Գամ՝, էջ 163): հոշակելով Ղանա-
կանի անուը (անգ. էջ 146) եւ կատարելով ուրիշներու
խնդիրքն, ինչպէս յընթացս յերեւան կու գայ:

Աջ եւ կուրծք տալով ամեն խոչընդոտի ճգնած
 և մինչեւ ալիքներու ծաղկիլը. միայն մահը
 կրցած և իւր մատերէն կորզել գրիշն ու զայն
 անգործութեան դատապարտել:

Պատմութիւն, Մեկնութիւն, Ճառասո-
 ցութիւն անոր անօրեայ զբաղումները կ'ըլլան
 եւ ամենուն մէջ եթէ ոչ միշտ, սակայն ընդհան-
 րապէս հոյակապ կը հանդիսանայ ու դափնե-
 պսակով կը պծնուի: Այն նա Պատմագիր և
 բաղմահմուտ, ճարտասան և բանիբուն, Մեկնիչ
 և մեղուաջան:

Երբ ուզեմ անոր գրական արդիւնքները
 դասուօրել, ստիպուած կը զգամ զիս հետեւեալ
 կարգն ընտրել:

1. Պատմութիւն,
2. Մեկնութիւններ,
3. Ներբողներ,
4. Շարականներ,
5. Մանր երկեր,
6. Տարակուսական երկեր,
7. Աննարագատ երկեր,
8. Թարգմանութիւններ:

1. Պատմութիւն. Վարդանի գրական
 գործերուն ընտրելագոյններէն մին և անոր
 «Հասարուսն սրատմութեան», որ մեր Մա-
 տենադարձին Թ. 54 ձեռագրին Աջ հե-
 տեւեալ ընդարձակ խորագրով պսակուած է.
 «Բազմերջանիկ եւ կրանաշնորհ Հօրն ան-
 յաղթ փիլիսոսփայի եւ լուսաւոր Վարդա-

պետին Վարդանայ սուրբ Թարգմանչի եւ կրկին Լուսաւորչին Հայոց Բան պատմագրութեան համառօտ փոպատանեալ յԱդամայ նետէ մինչեւ ՉԺՁ՝ Թուին Հայոց յոյժ պիտանի շարադրութեամբն (Տաշեան՝ Յույր., էջ 252):

Ինչպէս խորագիրս կը հաւաստէ, պատմութեանս բովանդակութիւնը կը կայուցանեն Եղամն սկսեալ մինչեւ Վարդանայ վերջին սրերու անցքերն, ըլլան անոնք հայ հողին վրայ եւ կամ ստար երկիրներու մէջ հանգիպած:

Ընցեալ շրջաններու իբր աղբիւր Ծառայած են իրեն Ս. Գիրքն եւ հայ բոլոր պատմագիրները: Ասոնցմէ զառ Վարդան առջեւն ունեցած է մի քանի գրութիւններ, որոնք առ այժմ կը մնան անյայտ: Այս անոր հազարգած առանձնայատուկ զեպքերէն կը տեսնուի Ներկայ ժամանակին համար աղբիւր են՝ Եղմ. Վանականի եւ Կիրակոս Փաննակեցւոյ պատմութիւնները: Շատ տեղեկութիւններ ալ կ'աւանդէ իբրեւ տկանատես կամ տկանջալուր:

Համառօտութեան հետեւութեամբ պատմագրութիւնս ընդունած է խոր վերքեր, մերթ ընդ մերթ անուններու ցանկ մը ընթերցողին առջեւ կը պարզուի Թամանակագրութիւնն երբեմն կը կաղայ: Ինչ ինչ տեղեր պատմագիրը շատ զիրահատան ու աւելորդա-

1. Վարդանի պատմութիւնը կը համը մինչեւ Կասեղին կամպիլիոսի մահը (1268): Զայն վերջն ուրիշ ան ճշ մինչեւ ՉԻՁ (1307) շարունակած է:

պաշտ է: Կրօնական խնդիրներու մէջ յարձա-
հողական ու հողաձեւակալ գիրք կը գրուէ: Անգլան
ու շոտլանտի մէջ վայելչութիւնը, որ ուրիշ երկիրու
մէջ կը նշմարուի: Պակասութիւններովս հան-
դերն մտածանա շատ տեսակեակ նկատելով մեծ
արժէք ունի: Մտածանոց վերջին գործերու հա-
մար լուսաւոր ընձ մըն է: Արտաւ որ այս վեր-
ջին մտածակաշարքանին մէջ թշ թշ կեանք
զանց ըսած է, վասն զի խորշած է իւր վար-
պետին ու աշակերտակցին ըսածներն «երկրինել
կամ բարձրանել» (Պատ., էջ 146):

Թէ ինչ պատճառէ գրողան այս պատ-
մագրութեան նկատարկած է վարդան եւ երբ
սկսած է գրել, երկուքն ալ կը ձեան քաղի սակ:
Միայն այսչափը ստոյգ է թէ պատմագին կա-
թողիկոսի մահուամբ իւր պատմութիւնը կը
փակէ, հետեւարար զայն կը հասցնէ մինչեւ
1268: Պուրջ աշխարհասակը եւ կամ հա-
ւանական է՝ ուրիշ գործերը շիններան, որ մինչեւ
իւր մահուան տարիները զայն շարունակեր:
Թեեւ վերջին կեան հաւանական ըսի (վասն զի
շատ մը գրութիւններ 1267է վերջ յարձան է),
բայց սակե տեղի հաւանական կերեւոյ այն
թէ Արեւելին պատմագին Բարձրերգցոյ
քաղաք յիշատակով՝ իր մեծ անձնաւորութեան
մը անուամբ ուզած է զայն կերել: Այս արդէն
կենսագրութեան մէջ ալ մտածանշուեցաւ:

Վարդանոյ պատմութիւնն ալ սեւ ճա-
կատագրի մը հանդիպած է: Ինչպէս հեղինակը
կ'աւանդէ՝ «Անկա գրքունկսի նկատ հարամեաց»

(Վարդ., էջ 161): Մեկ ու կես տարի վերջ
 ի Թիֆլիզ վաճառուելու կը բերուի եւ Մեղեր
 անուն անձ մը զայն գնելով վերստին շարա-
 գրողին կը դարձնէ, որ զայն դեռ քիչ մ'աւ
 յառաջ կը տանի եւ ապա կը վերջացնէ:

Գրութենէս բաւական ձեռագիր օրինակ-
 ներ կան, երկու անգամ հայերէն տպուած է
 եւ անգամ մ'աւ ռուսերէն թարգմանութեամբ
 հրատարակուած:

Ձեռագիրք: 1. Մեր Մասեմապարանի
 Թ. 54 ձեռագիրն, որ ի Վենետիկ 1857 ին օրի-
 նակուած է¹: — 2. Վենետ. Մխիթ. Հարց
 ձեռագիրներէն անուանի են երկու հատ, մին
 գրուած 1307 ին, իսկ միւսը սեպհականութիւն
 էր Սա. Օրբէլեանի, ասոնցմէ զատ կան նոյն
 հաւաքման մէջ դեռ ուրիշ երեք օրինակ: —
 3. Իմինի հրատարակութիւնը կատարուած է եր-
 կու ձեռագրի վրայէն, մին անթիւ է, իսկ միւսն
 օրինակուած է 1814 ին ԺԵ. դարուն գրուած
 ձեռագրէ մը եւ Ներսէս Աշտարակեցւոյ հրամա-
 նով նուէր եղած է դումեանցով Թանգարանին:
 — 4. Գիւտ Աղայեանցի ծանօթ են պատմութե-
 նէս երկու ձեռագիր, մին գուցէ 1425 են (Ար-
 ձագանք 1888, էջ 128), իսկ միւսն 1656 ին
 օրինակուած՝ ստացուածք էր Ա. ետիք Էնֆիա-
 ճեանցի ի Թիֆլիզ (Անդ, էջ 114): — 5.
 1631 ին Յովհ. Խուլ պատրիարքն օրինակած է
 Վարդանայ գործքն եւ այն շատ հին ձեռագրէ:

¹ Օրինակութիւնն եղած է ձեռագրէ մը, որ կը
 թուի թէ 1514 ին գրուած է (Տէլու. Յարցման' Յուրդ. էջ 202):

« յամին եսինն հարեւորդի և երրորդի երրորդի թուարեթեանս Հարց, . ուրեմն հեղինակին մահումն երեք սարի վերջ: Յովհ. Խուչ անապրիս հասթիւնն անձամբ կը շեշտե. «Ո՛հ դի իխա Եեր էր արթնակս, հազիս կարացի յանկ հանել,» — 6. Յեղթիանին կը գանուին ըստ կարթնեանի ցուցակին երեք արթնակ՝ Թ. 1665, 1666, 1668, վերջինս աշխարհացոցի հետ ի մասին արթնակում է 1696ին ի Զուղայ:

Հրատարակութիւնք. 1. Մեծին զարգանայ Բարեբերեցցոյ պատմութիւն տիեզերական ի 1710 ընծայեաց Մկրտիչ Էփն. Մակվա 1861. — 2. Հասարակ պատմութեան զարգանայ զարգացեալ ըստարանեալ. ի Վենետիկ 1862¹.

Թարգմանութիւնք. Всесообщей Исторія Вардана Великаго, թարգմ. Մ. Էփն. Москва 1861, որուն մասին հ.հ.ա. M. Brosset, Analyse critique de la Всесообщая Исторія de Vardan, St. Pétersbourg 1862, էջք 30 (Խոյնք Լաեւ. ի Memoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, Sér. VII, t. IV, Nr. 9): Քաղաածներ պատմութեանն. Les Mongoles d'après les histo-

¹ Մարգրիտ արեղայի «պատմութիւն թաթարացւորեղը երասպնեան հրատարակութեան Ալ յանուն զարգանայ ըստ անտան է: Ըստ կիսամեակ հ.հ.ա. Մարտիկ Երեղայի էրեղը, որոնց մասին վերին ինք պիտի ըստ:

riens arméniens (*Ի թերթին* Journ. As. 1860, fasc. II). *Ի գիրս* Recueil des histoires des Croisades; Documents arméniens I, Paris 1869, էջ 431—43 E. Dulaurier, Extrait de l'histoire universelle de Vartan. — Թաթարաց վերաբերեալ նիւթերն ուսերէն թարգմանութեամբ առած է Կառլ Վերտլեր պատկանեան իւր «Թաթարաց պատմութիւն», ուսերէն երկին մէջ հմտա. Հար. Ե, էջ 1—29 (ուպ. պետերբուրգ 1873):

2. Մեկնութիւններ՝ Յանուս Վարդանայ շորս հաս նշանուոր հասարածոյ մեկնութիւններ մեզի հասած են: Եմբողջ կեանքը Ս. Գրոց ու կրօնական ուսմամբ պատազող վարդապետի համար գծուարին չէ եղած յարմեւել ընտիր մեկնութիւններ «Ի խնդրոյ եղբարց եւ աշակերտաց»:

— «Վարդանայ Հաւարումն մեկնութեանց Հին կտակարանի այլ եւ այլ մատանց, այս է՝ ծննդոց, Նլից, Ղեստականի, Նրկրորդումն Օրինաց, Թուոց. Յեսուայ եւ Դաստաւորաց, Չորից Թագաւորութեանց»:
Գործքիս ձեռնարկած է Երեւելցին «Ի խնդրոյ Տեան Համազասոյ եւ Վարդապետին Գրիգորի. (Տաշեան՝ Յուց., էջ 592) եւ այն խնչպեւ շ. Զարբանեղեան կը գրէ (պատմ. Գպ., էջ 742) Հայոց 2օ թուին: Մեկնութիւնս հասարածոյ մըն է Ս. Հարց եւ ուրիշ մեկնութեան երկերէն: Վարդանի արգիւնքն եղած է իբր մեզու մը ծաղկէ ծաղկի փութալ եւ իւր ըն-

Թերցօղներուն նիւթ հաւարել ևս երբեմն ալ
 իւր զուէն փոքրիկ յաւելում մը կցել: Գլխա-
 ւորաբար առջեւն ունեցած է Եփրեմ Ասորի,
 Գր. Նազիանզացի, Գր. Նիսացի, Կիրիզ Աղեք-
 սանդրացի, Յովհաննէս Ասկերերան, Բարսեղ
 Կեսարացի, Եղիշէ, Գեորգ Պիտիզէս, Փիլոն,
 Գառիթ և Տիրատար: Յետուայ ևս Գառուարաց
 մեկնութեան խորագիրն է ըստ մեր Թ. 229,
 (ՔԱ. 179 ա)՝ «Մեկնութիւն Յիսուայ ևս Գառու-
 արաց, զոր արարեալ է Տեառն Եղիշէի Հայոց
 Վարդապետի, ծայրագաղ»: Իսկ վերջը կայ
 (Անդ, ՔԱ. 190 ա)՝ «Կատարեցաւ մեկնութիւնս
 Գառուարաց, որ յերջանիկ Վարդապետն մեր-
 մէ Ս. Եղիշէն արարեալ ծայրագաղ»: Երկու
 յառաջերութիւններուս նկատմամբ Հ. Տա-
 շեան կը խորհրդածէ (Յուց. էջ 594). «Եայ-
 րարալ կը կուէ Վարդան, ուստի ընդարձակա-
 գոյն մեկնութիւն մ'ունենալու էր առջեւն Եղի-
 շէի անուամբ»: Եղիշէնն Արեւելցին Արարածոց
 մեկնութեան մը շատ կտորներ ընտրած է:
 Ըստիւր երկատիրութիւնս վերջնն սգա-
 կարապէս գործածած է Գրիգոր Վարդապետ
 «Հաւարեալի մեկնութենէ Վարդանայ», հմտ.
 Տաշեան՝ Յուց., էջ 819:

Չնուազիրը, կը գտնուին մեր Մատ.ի
 մը Թ. 222 (1756 էն) և 483 (1602 էն),
 հմտ. երկուքին նկատմամբ. Տաշ. Յուց. էջ
 592 և 955, Վենետ. Միտթ. քով երեք որի-
 նակ ինծի ծանօթ է, երկուքը բոլորովոր. իսկ
 մին Նաորագիր:

բ. Մեկնութիւն Սաղմուսաց Դասթի:
 Թագապսակ ճարգարեքն սաղմունքուն մեկնու-
 թիւնն ըրած է Վարդան Հաղբասու. Եովհաննէս
 Եպիսկոպոսի եւ Քաննէն ընկերներու առարջար-
 կութեան վրայ. «Արդէս եւ մեզ եսուն հրաման
 կանուխ եւ անագան ի ձեռն խնդրոյ, զկանուխն
 անուանակիր միոյ Տեառն գլուխն արհիական
 Տէր Եովհաննէս Եսեակ յաթոս Ս. ուխտն
 Հաղբասոյ Արեւանի աշխարհին... եւ զա-
 նագանն որք ընդ մեզ էին եղբարք հեռաւորք
 եւ մերձաւորք» (Մեկ. Սղմ. Եռչրն., էջ 3):
 Մեկնութեանս մէջ իրեն առաջնորդ ու վար-
 դապետ ունի Վթանաս Ազիքսանդրացին, Եպի-
 փան Ախպրացին¹, Եփրեմ, Դանիէլ եւ Կերսէս
 Լամբրոնացին: Կուսալ չէ սգաուած եւ բարսե-
 ղէն (Անդ, էջ 3 եւ 5): Կա իւր աղբիւրները
 կը գործածէ ըստ քննաց, իւր նպատակին համ-
 մատ ցանակք կը համառօտե՞ եւ երբեմն ալ բա-
 վանդակ տարածութեամբ յառաջ կը բերէ:
 Իւր վախճանն եղած է հիւսել «փունջ մի
 համահամ եւ բազմահատ» եւ ձանել խնդրող-
 ներուն:

1 Եստուրանին մէջ Ս. Գրքի Աթանասից Թարգ-
 մանութեան եւ Նշանայիրներու մասին հասկերն կերպով կը
 գրէ եւ սպա կ'անցնի Սաղմուսաց գրքին խոսելով հնդ-
 նակին եւ անոր հոգեբուխ երգերուն վրայ: Եստուրանուն
 մասին Եպիփանէն կ'ըստուի, իսկ վերջիններուն մէջ Դա-
 ռիթ մեկնիչ շուրջներուն կը հետեւի (Եռչրն, էջ 10):

2 Հ. Չամչեան Համառօտութեան պատճառը կը
 գնէ ժամանակի կարճութիւնը, հմտ. Մեկնութիւն Սաղ-
 մուսաց, Վենետիկ 1823, Եստուրան էջ 7:

Հակասակ Վամբրանացւոյ սաղմաներու այլարանական կամ խորհրդական մեկնութեան Վարդան աւելի ուշ գրած և բառական կամ եկարագրական մեկնութեան, սակայն առանց բարբառփն անասն ընելու այլարանականը: Ասով Վամբրանացւոյն և Վարդանի գործքերը զերար կ'ամբողջացնեն և ընտիր առաջնորդ մը կը հանդիսանան սաղմասուէր ընթերցողներու, ինչպէս արդէն կը բաղնացուէր:

Չնուագիրք. Չորս արեւակ Վենեա. Միխթ. Հարց քով. շորն ալ բարբառփն. Քն գրուած է Հայոց Չորս թուին (1293), Էջմիածնի Մասնագարանին մէջ կը յիշուին բաղնաթիւ արեւակներ, հմմտ. Կար. Յուց., Թ. 1162—1167, 1168 (յամ 1364), 1169—1173, 1143 (յամ 1587), 1174—80:

Հրատարակութիւն. Մեկնութիւն սաղմասոց Դուսթի: Յարինեալ սքանչելի առառածարանութեամբ սուրբ և երջանիկ Տեան Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ յամի Տեան 1251 և Թուականութեան Հայոց եւթն հարիւր¹: Տպագրեալ է վեհափառ հայրապետութեան... Ղուկասու: Հրամանաւ... Սանահնեցի երկայնարազուկ Արզութեանց իշխանազնեայ Տեան Յովսէփայ: Ծախիւք է Սուրաթ բնակեալ Խոնայ Մինասեանց Գրիգոր աղայի: Յամի Տեան 1797 է Յամ գարեան:

¹ Ընկածով կը Քոյ թե Քշ Հիւն ժոյ յիշուլ գրութեան Թուականը կը գրուելի 1251:

է. Վարդանայ վարդապետի արարեալ Պարզութիւն յԵրզն Երզոյն ի յոյսն Բրիտոս (Տաշ., Յուց., էջ 207). Յառաջարանին մէջ կը պարզուի թէ որոն ինդրանոր ձեռնարկած է Ղարզան՝ Սողոմոնի այս մասնին մեկնութեան: Իւր հարազատ աշակերտակիցը Արախոս դանձակեցին է որ այդ մեկնութիւնը կը ինդրէ. «Յորոց եւ. դու ճանաչես աւերանական իր եւ. անուն հարազատ մեր եղբայր Արախոս բարունեաց պեա... որ եւ. քում ըզձիցն կցորդել հրամայեցեր ի բուն եւ. ի գիրս շասս... զձեացեալն յերգոց Երզոյն ի Գրիգորէ Նեւսացւոյ... ըսուէ՞»¹: Այս մեկնութեան մէջ Ղարզանի քայլերուն, ինչպէս ինքնին կ'ակնարկէ, լոյս կուտան Գրիգոր Նեւսացին, Արագինէս Ազեքանդրացին, Գրիգոր Նարեկացին եւ Հիպոպոստոս Հոսովակացին², զոր սակալն առանց յիշատակութեան կ'անցնի Յառաջարանին մէջ, մինչդեռ յառաջերութիւններու ասին համառոտագրութեամբ կը յիշատակէ զՆերսէս Հիպ., որ ձեռագրի մը մէջ կ'ուզուի «Եպիփան», կարգացուել: Յերաւի «Չենք գիտեր ուստի առած է գրիչն

¹ Չորս իտպերս վերին անոցը թեանք Արախոսի մասն իստան ասին մասցիլը եւ յառաջ ընթել:

² Հիպոպոստոսի երգ երգոցն մասն կարեւոր աստ. թատրութիւններ ասին Martin-Pitra, Analecta sacra II, 232-235, IV, 40 f., 310. Bonwetsch, Hyppolyte's Kommentar zum Hohenlied auf Grund V. N. Marrs Ausgabe des grusinischen Textes herausgegeben, Leipzig 1902. Ըսուցի եւ Մասի հետեւեալ երկը հայերէն մեկնութեան համար ու շատ հարկուոր են: Textus a passicantia no Araxanogyanakani fualicoria, Գիթը 2. Գեւորգուրգ 1901:

« Հիւյ. համառութեան » նպիփան, մինեջը՝
Սահայն « Հիւյ. յայտնապէս Հիւյոգիտուս և եւ
արդէն Ղարդան շատ անգամ կը գործանէ իւր
մեկութեանց մէջ. (Տաշ. Յույց. 210):

Էջմ. Գեորգ. ցուցակէն (էջ 532) կը
անդեկանանք թէ հաւարանոյ մեկութիւնս կա-
տարուած է 1265 թուին. « Ի թվ. 287
եղև. մեկութիւն երգոց երգոյս ի Ղարդանայ...
յաստուածամերձ սուրբ ուխտս Հաղբասայ ընդ
հոգանեաւ սուրբ Նշանիս... Ի պատրիարքու-
թեան Հայոց Տեան նասանգիայ եւ Հեթմոց
պատկաւորին մերոյ եւ յարհի եպիսկոպոսու-
թեան Տեան Յովհաննիսի. Նշին անի ուրիշ
ձեռագիր մ'ալ « Ի թիւ 287 մեկութիւն եր-
գոց երգոցն ի Ղարդանայ գիւնականէ եւ սիե-
ղերաբար եւ յիմաստան վարդապետէ, (Macler,
Bibl. nat., 32, p. 16):

Չնուազիրք. Մեր Մ-տ. ի մէջ կը գըտ-
նուին ք. 45 (1834էն) եւ ք. 83 (1771էն
յոջ) հմտ. Տաշ. Յույց. էջ 207 եւ 343.
Ղենեա. Միկթ. Հարց քով 11 որմակ կոյ.
ուսանց որմակութեան սարեթիւք ծանօթ է,
Հայոց 21է. Գեւ. ԳԿԿ եւ ՌԿԿ յամէ. Յեջ-
միւսին կը գտնուին հեռեւեալները Վարժեանի
Յուցակին համաձայն, ք. 1133, 1134 (1601
յամէ), 1135 (1635 յամէ), 1136 (1407
յամէ):

Դ. «Արդիւնաւոր եւ սուրբ վարդապե-
տին Ղարդանայ սակաւ ինչ վաստակ ի
սուրբն Դանիէլէ:», 2-րտ գլխաւոր մարգարե-

ներէն միջն՝ դանիելի գրքին մեկնութեան վարդան մեծ սկսած է Հաղրատացի Գրիգոր վարդապետին խնդիրքին վրայ. «Եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք որք կամեցան վաստակել զմեզ Մեծ յուսով» (Յաջրն): Գործքս շարահիւսելու համար պատուած է Եփրեմ Եսորիէ, Հիպոպոզիտոսէ՝ եւ Ստեփաննոս Սիւնեցիէ: Իւր գրչէն կաթիլներ թուով սակաւ չեն: Կրնամ ըսել թէ մեկնութիւնս վարդանայ մեկնողական երկերուն մէջ հասածներու ընդարձակութեան կողմանէ նկատեալ աւաջմներէն է:

Հ. Ն. Ակիմեան կը մտի դանիելի մեկնութեանս հեղինակ ճանչնալ զվարդան Հաղրատացի: Իւր շարժապատճառներն են. «Ընթեանչով ուշադիր նստարանն կը տեսնուի թէ վարդան յորդորուած է մեկնութեանս ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց, որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր վարդապետն եւ այլք: Արեւելցին Գրիգոր անուն եղբայր ունէր: Այս չուծուած հարց է տակաւին: Բայց գիտեմք որ համանուն հարազատ մ'ունէր վարդան Հաղրատացին: Վարդան գրած է զայս հաւանականաբար Կիլիկիա, Ինչպէս կարելի է հետեցնել տողերէս. «Հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարք եւ որդիակէր յստարեցին զհետաւորութիւնս մեր մերձ ասնիլ մերձաւորաց հոգւոյն» (Հանգ. Ամ. 1908, էջ 235): Կարեւոր է Մեծ.

1. Ըստ Գրիգոր Տրն է O. Bardenhewert Կրիզ Des hl. Hippolytus von Rom, Kommentar zum Buche Daniel (ein literargeschichtlicher Versuch), Freiburg.

Հոր յաջորդ խոսքն ալ. «Պետք է ըսել սակայն թէ հաս եղբայր ընդհանուր մտքն ալ կրնայ առնուիլ իրրեւ մի արանակից, (անդ):»

Այս անգ որչափ կ'երեւայ եղբայր բառն իրապէս հասկնալու է մի արանակից, վասն զի Վարդամայ խոսքերէն միշտ այն կը շեշտուի թէ նա գրած է «ի խնդրոյ հոգեւոր սուրբ եւ մաքուր եղբարց, եւ մին այդ եղբայրնքն է Գրիգոր. «որոց մին էր եւ եղբայրն մեր Գրիգոր.», Արդ ինչպէս, առաջինները «մի արան, հասկնալու է, այսպէս եւ զԳրիգոր, որուն մէջ կ'ուզեմ տեսնել ոչ թէ Վարդամայ եղբայր մը, այլ Համազասպ Հարթատու առաջնորդին եղբայրը, որ երբեմն կը յիշուի, ինչպէս 1249 ին արձանագրութեան մը (հմտ. Զալալեան՝ Ճանապարհորդ. ի Սեծ Հայո, էջ 75) եւ Արարածոց մեկնութեան մէջ, հմտ. վերը: Հետեւարար Վարդամ այս հետաւոր եղբորմէ եւ այլ միանմաներէ ի Խորվիրաց կամ այլուր հրաւեր ու աղերսածք կ'ընդունի մեկնելու Գանձիլի մարգարեութիւնները: Գրութեանս Արեւելցի վարդապետին ըստ լուծ սննկուն ապացոյց են՝ լեզուն, ոճը եւ շարագասութեան եղանակը՝ նա իւր մեկնութիւններն ուրիշներէն կը հաւաքէ հանգոյն իւր վարդապետին:

Չնուազիրք, Կան Վենետ. Հարց քով 5 սրինակ, երկերը Նաւրագիր, երկուքը բոլորգիր, մին գրուած 2102 թուին Հայոց: Օրինակ մը կը յիշէ Macler հմտ. Cat. Bibl. nat. 32, p. 16, ուրիշ մը գիտէ Գիւտ Աղանեանց, հմտ.

Արձագանք 1888, էջ 131. Էջմիածին համա-
կար. Ցուց., Թ. 1136:

Հրատարակութիւնք. Ներսէս Լամբրո-
նացոյ երկնաստան փոքր մարգարէից մեկնու-
թեան ետեւը աւելցուած է Ղարգանայ Գա-
նիէի մեկնութիւնք, էջ 242—280, ի Կ. Պոլիս
1826: Հրատարակիչն է Ա. Ա. Նարմեան:

Այս շրջ մասեանները կը կազմեն Ղար-
գանի գլխաւոր մեկնութիւնները, որոց մէջ նա
աւելի հաւարող եւ դասաւորող կը հանդիսա-
նայ քան իբրեւ մեկնիչ: Բայց ի հարկէ ընդ այս
տեսակէտէ ալ նկատելով անոր հայկական մա-
տենագրութեան ընկերած նպատար մեծ է եւ
գնահատելի: Անոր հաւարածներուն պարտա-
կան ենք գոյութիւնը ոչ նուազ գործքերու,
գործք եթէ նա այսպէս իւր երկասիրութիւն-
ներու մէջ ազուցած շքլար, գուցէ այսպէս անուցմէ
չուրկ թայիւք: Արշափ ալ նա ուրիշներէն
հաւարած է, սակայն իւր գրչին արգիւնքներն
ալ գոյն չեն: Մեկնութիւններն եղած են Ս.
Գրքի մեկնուած մասերն կամ անոր մէծ մի
նախագասութեան եւ առաջնորդներու (Եփրեմ,
Հիպոպոլիտոս) տեսութեան համեմատ, հետեւա-
բար երբեմն բառական եւ երբեմն այլարա-
նական:

Արեւելցի վարդապետն այս շրջ մեկնու-
թիւններն ալ, ինչպէս կարելի է գիտել, ուրիշ-
ներու խնդրանք յարինած է եւ չէ մոռցած այդ
կէտը նախարանին մէջ յիշատակելու: Նմա-
նապէս միշտ յառաջարանին մէջ անմարկած է

իւր ազգիւրները եւ երբ անուցմէ սգաուած է
 ետեազատութեան քով կցած է անուց անունը:

3. Ներքողներ: Վարդանայ գրիչն աւելի
 ճառամաս եւ աւելի յանկուցիչ յերեւան կու
 գայ իւր ներքողներուն մէջ: Անուց մէջ անոր
 հոգին ի տես Նշանաւոր գործքերու կը բորբոքի,
 կը հրգեհի, ի տես բազմաջան աշխատութիւն-
 ներու կը հիանայ ու երախտագիտութեամբ կը
 ծովանայ: Այդ ներքողներու մէջ Նա մերթ
 իրբեւ պատմագիր կը բարբառի, մերթ իրբեւ
 վարդապետ մը իւր աննն ու ուրիշները մեծերու,
 սուրբերու սրբնակին հետեւելու կը քաջաչիբէ:
 Կերթ իրբեւ ճարտասան բանիրուն հուր կը
 ցայտէ իւր աչիբէն եւ մերթ աչ կը մեղմանայ
 ու հանգոյն առուակին կը թշն: Բարբախտու-
 թիւն է մեզ որ անուցմէ թէ ոչ ամեն, սակայն
 մի քանին ձեռքերնիս ունիմք:

- Բանն ներքողինի պատմագրաբար
 խորհրդական իմաստիւր յարմարեալ յուշա-
 կատր եւ մեծիմաստ վարդապետին Վար-
 դանայ՝ յերիցս երանեալ Պարթեւն Գրի-
 գորիոս Լուսաւորիչն Հայաստան աշխար-
 իս: Սկիզբն՝ *Օրհնեալ է Տեր Աստուած հարցն
 մերոց եւ սրհնեալ է անուն սուրբ փառաց նորա
 ի սաճարի իւրում»:

Արդէն խորագրէն դատելով կարելի է
 ճշգիւ եզրակացնել թէ ներքողիս բովանդակու-
 թիւնն է՝ Ս. Լուսաւորչի կեանքի պատմութիւնը
 գովասանքներով բանագործուած: Հեղինակը
 գործքիս մէջ ազրիւր ունեցած է Ագաթանգե-

դաս. Մովսէս Խորենացի, Զենոբ Գլխի, Գաշանց
 թուղթը, Գր. Սարկուագապեաի ի Ս. Լուսա-
 ւորիչ ներբողը եւ ազգային աւանդութիւնները:
 Ղերբին առկերու մէջ հեղինակն առ Լուսաւորիչ
 կ'աղերսէ. «Եւ զսակաւ ծաղիկս զայս հաւարեալ
 ի իսաւն մարգաց ընկալ ի հիւսս պսակի ամե-
 նարժան գլխոյդ եւ տուր տեղի խորանի աւ-
 տիճանաժառանգ որդւոյ ինդրողի բանիս» (էջ
 82): Խաւքերեա պայծառ է թէ Ղարդան ի
 ինդրոյ «աստիճանաժառանգի» Ս. Գրիգորի
 հիւսած է ներբողս եւ այդ բառին աակ հե-
 տեւարար եպիսկոպոս մը եւ կամ կաթուղիկոս
 մը ծածկուած նկատելու է: Եւ է յիշուի Ղաղ-
 բասու Համազասպ վանահայր եպիսկոպոսը, ինչ-
 պէս Ղարդանայ Օմնեցւոյ ներբողն եւ այս ներ-
 բողին յառաջարանէն (էջ 40) կարեւր է իմա-
 նալ: Այս մասին ի մտայ¹:

Հրատարակութիւն. Լոյս տեսած է
 ներբողս ի շարս Սփեբցաց, հօր. Գ, էջ 39—
 82 յանուն Ղ. Բարձրբերացւոյ:

Ք. Յայտարարութիւն բանից յերիցս
 երաննալ նայրն մեր ի սուրբ Հայրապետն
 Յովնան Ուննացին: Ի նուաստէ Վարդա-
 նայ. ի ինդրոյ Տեսուն Համազասպայ Ար-
 նի Սպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղբա-
 տայ, առ որ սկիզբն նախագրութեան ճառիս

¹ Ներբողս Հ. Չամչեան կ'որակն «գեղեցիկ եւ
 փայլաւոր շարագրութեամբ» (Պատմ. Հայ. Գ, էջ 241).
 եւ այն շատ իրաւամբ, քան զի Արեւելոյ գրէն իւր բո-
 վանդակ փոշըրի հան կը պատկերանայ:

պատասխանի է: Ինչպէս խորագրեա յայտնի է գործքս Վարդան ի խնդրոյ Համազասպայ կը գրէ: Անոր խնդրանոց հիւսած է մի քանի ներբողներ, Թշուկա Թշնին կը հաւատե՛, երբ ասոր նախագրութեան մէջ Համազասպայ կը պատասխանէ. "Արպէս եւ դու իսկ սովոր ես վեհագոյն գլուխ զնեմական սանց Հազրասայ, յերեւանի գոլով յաշխարհի Քանգի շորթորդ մէջ այս գործառնութիւն եղեալ ի աննջ: Յետ խտերչն յամենասորք Աստուածածինն, որ փառաւորի ի սորք ուխտն Հասիճա, եւ ի լուսաւորինն մեր Գրիգոր եւ ի սորք զուսկս նորա, սպա եւ ի յերկրորդ լուսաւորինն եւ ի հասառն հիման հաւասոյ յերջանին Յովհաննէս պատրիարքն մեծ": (Արարատ 1888, էջ 581):

Գործիս նեւնարկութեան մէջ վարանած է Վարդան եւ այն երկու պատճառաւ, նախ վան զի իւր անձն անասակ զգացած է այսպիսի երկի մը յարինման եւ երկրորդ վան զի ազգիւրներու պակասութիւն ունեցած է: Աւելնալոյս լլման համար Օմնեցոյ հայրենիքը մարդիկ կը յղէ, որպէս զի հան գանուած ասանգութիւններն ի մի հաւաքեն եւ ասով իրեն նեւնասու ըլլան: Երկու անգամ նա ի խնդիր կ'ելլէ եւ սակայն իւր նպատակին ժամանել չի կրնար, ուստի յենչով հին յիշատակագրոց եւ ժողովրդական ասանգութիւններու վրայ կ'ըսէ. "Կազմեցար բարեբախտ առաջաստի մեծին Յովհաննու հիւսեակ պատկի": (էջ 582):

Արշափ ալ երկիս մէջ հեղինակն ասելով-

դապաշտ է, սակայն այսու ամենայնիւ իւր
գործքը գոյզն արժանիք չունի, վասն զի ասով
անիկա մտացութեան ճիւղաններէն փրկած է
Առվճաննու կենսագրութենէ շատ մը գծեր,
որոնք անոր պատմական գործունէութեան կը
հային:

Ինծի արեւելս կու գայ թէ Արեւելքին ներ-
քուս կերտած է ոչ թէ ի Հաղրատ, այլ ուրիշ
անշ մը, վասն զի պատասխանատուութեան մե-
ջն կ'երեւայ թէ գործքս սուր վայրէ մը ի
Հաղրատ կը յղէ: Իսոցքս աւելի կը հաստատուի
երբ վերջարանին մէջ կը կարգամ. "Տեր արեւ-
կան Համազասպ եւ հոյակապ սուրբ ուխտոյ
Հաղրատայ լի բարի պաշտով զիպեսցի ձեզ
գրուատ նորակերտ բանիս, (էջ 592):

Ձեռագիր մը կը գտնուի կէց Մէք. Ասոր-
ւոյ եւ վարդանայ պատմութեան, (1425 Ն)
Արձագանք 1888, էջ 128:

Հրատարակութիւն. գործքս տպուած
է "Արարատ"ի մէջ (1888, էջ 580—593):

Է. վարդանայ առ Համազասպ ուղղած
վերջիշեալ խոսքերէն յայտնի է թէ գրած է՝
Ներքող յամենասուրբ Աստուածամիկն, որ
փառասորի ի սուրբ ուխտն Հատինա: Երկս
այսոր մեր ձեռքը չի գտնուիր: Ես կը վարանիմ
թէ արգեսք "Ամթառամ Ծաղիկ", շարականին
մեկնութիւնը չէ՛ այս: Եթէ լաւ նկատուի մեկ-
նութիւնս՝ հոն ներքողի մը պահանջուած ոճն ու
չեղան երանգին հետ ի միաւին իրենց լիա լի կա-

ապրիլի 15-ին մէջ կը գտնուին եւ ես պիտի համարեմ որ ըստ իմ նշանակելի տարրեր խորագրերով միջի հասած է, եթէ ճակատին վրայ չընթեանուի՝ «Ընթացող ժամանակի վարդապետի ինքնուրույն Մարգարէ», կարելիութիւն եթէ ըստ հաստատելու թէ վարդապետը ինքնուրույն շահագրգռու է, այն ատեն վարձուած անպէրը կարծեմ չափով մը պիտի փարատելին:

Գ. Գարնեալ Օմեցոյ ներքուցին կ'իմանանք թէ վարդապետը եւ ինքն մը «Ներքուցի սուրբ զաւակն նորա», (այս ինքն Վաստապէս, Երասա 1888, էջ 581), որ գեա յերեւան չէ ելած:

Համազասպի ինքնուրույն գրուած այս շարք ներքուցիները բովե բով գաստարած եմ ոչ թէ գրութեան ժամանակին, այլ մասնակի ըստ ինքնուրույն կարգաւ:

Ե. Ներքուցիան վարդապետի Յովնանէն Մկրտիչ: Սկիզբը «Բազմա գիտի եւ ճանապարհը իմաստութեան», վերջը վարդապետի նկատմամբ Եստանոյ գիտութեանը կը ինքնուրույն. «Սրբոյ կարգապետին բարեխառութեամբ գիտի ճիշտ իմ Եստան ի բազմաբանան երջանակի բարանին... վարդապետ յարմարող այստ աստանային գանձի», (Տաշ., Յուլ., էջ 567 որ հմտ. եւ շեռագիրը եւ կար. Յուլ. Թ. 1628):

Զ. Զ. Զարբանաշեանի հազարգանին համար երկու ճառ ալ կը գտնուի յանուն վարդապետի. «Ճառ մ'ալ ի սուրբ խաչն», որոյ

սկզբնաւորութիւնն է՝ ի գերագոյն լուսոյն պայ-
ծառացան անասուեր միջորէին: Իրենը կ'ենթա-
գրուի ուրիշ ճառ մ'ալ նոյն նիւթին վրայ՝ Բա-
զում մտքաստանութիւն աւետարանիչս բանայ,
(Պամ. Հայկ., Դ. Գ. Ա², էջ 743):

4. Շարականներ. Ղարգանայ անուամբ
հասած են մեզ խումբ մը շարականներու, որոնց
ամենուն մասին յիշատակութիւն կ'ընէ Սար-
գիս երէց: ԶՅովակիմիս եւ Աննահին, Որ
նախիմաց իմաստութեամբն, զՀրաշամու-
ղիկ Մեծացուցէն, զվերնական քարեաց
քաշխման գործ, զԱւագ շարսթին Մեծա-
ցուցէքն եւ զՀամբարձմանն. Խաչի թա-
գաւորդ մեր Զրիստոս եւ զԳնդարդեանն՝
խսկ դու պարծանքդ պարծանաց, զՍուրբ
Սանդխտո նորն, զԱռաքելոցն ի յանաս-
ման ծովէն, զսրբոյն Սարգսի Ամենասուրբ
Նրրորդութեան ազնիւ ծառայ եւ զհզար
արքային զաւրեղ զինաւոր եւ այլ քազում
սուրբ վարդապետին Վարդանա է սաս-
ցեալ:,, (Երբթա 1898, էջ 94—95.) Զշա-
րականն սրբոց թարգմանչաց (որք զար-
գարեցին եւ իւր սարգն) ասն արարեալ մե-
ծին Ղարգանայ, (Հ. Եւեախբեան՝ Բացա-
արութիւն Շարականաց, Վենետիկ, 1814,
էջ 548.)

Արովհետեւ ասոնցմէ շատերուն հարազա-
տութեան կամ անհարազատութեան մասին խո-
սած է Սահակ Ղրց. Եմատունի իւր Հին եւ նոր
Պարականն կամ անվուեր Շարականներ (Ղա-

զարշապատ 1911) անուն երկին մէջ¹, միայն
 մի քանի նկատողութիւններով պիտի գոհանամ:
 1. Արշապատ (Յառաջաբան Վարդ. Ե) «Որ նա-
 խիմաց», շարականին «Ձկննդանութիւն մերոյ
 թագաւորին եւ զգաւազան իշխանութեան մերոյ
 հայրապետին», խոսքերը կը մերձեցնէ Հեթում
 թագաւորին եւ Կոստանդին Կաթողիկոսի եւ
 ասով կ'ուզէ հեռեցնել թէ Վարդան Արեւել-
 ցին է անոր հեղինակը: Ապացոյցս սկար կը
 թուի, վասն զի նոյնը կրնար ժամանակակից
 ուրիշ Վարդան մ'ալ ընել: 2. Ինչպէս վերը
 տեսանք շարականներուն մէջ Ս. Սարգսի ի պա-
 տիւ երգումներ կան: Չեռագիրներու մէջ
 երկնագոսակ զորաւարիս վրայ կերտուած քանի
 մը շարականներու կը հանդիպինք, որոնց հեղի-
 նակ դրուած է Վարդան վարդապետ մը: Նախ
 «Ձիգար արքային զտրինդ զինակիր»,
 սկզբնուորութեամբ շարականին համար Սարգիս
 երկց կ'աւանդէ, որ «Վարդանա է ասացեալ»:
 Շարականս իրաւամբ Ամատունի վարդապետը
 կը զլանայ Արեւելցոյ, վասն զի մէջն է մէջ
 այլոց կ'ընթեանուք. «Յերեւեալս ի պարս խո-
 բին խորասան... Ժաւս ի քաղաքն որ կոչի Տամ-
 զան է գաշա ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան
 յամուրն անառ Քրդաբաւ անուան», Արդ առջերս
 յիճրեան կը ցուցնեն թէ Արեւելցին չէ անոնց
 հեղինակն, այլ ուրիշ Վարդան մը, որ զայն յո-

¹ Հմմտ. Կան. Արարատ, 1888, էջ 93, 229, 275,
 325, 374, 418: Մի քանի շարականներու նկատմամբ տե՛ս
 Յաղթան՝ Յոս. էջ 554—770 եւ այլն:

բնած առին անոր պատմութիւնէն սգաւած է։
 Սրիշ շարական մըն է՝ Ամնասուրբ Երրորդ
 դութեան ընտրեալ ծառայ եւ հաւատարիմ՝
 որ Լ. Աւետիքեանի վկայութեան համեմատ
 ոմանց՝ հաւանելի երեւցաւ առ Ներսէսի Շնոր-
 հաւույ, հայեցեալ ի նմանակցութիւն անոյ բա-
 նիցն զոր եւ պատեհութիւն բանիցն ցուցանէ։
 (Բացար. Շրկն., էջ 149)։ Այս կարծիքին կը
 հակառակին Սարգիս երեց եւ Ստեփանոս քա-
 հանայ զայն վարդանայ վերագրելով։ Ամա-
 տունին (Անդ., էջ 62) զանոք հաշտեցնել
 կ'ուզէ երբ կ'ըսէ՝ Ստեփանոսի խօսքերով պէտք
 է վերոյիշեալ՝ չգար արքայն, շարականն իմա-
 նալ։ Հապա Ինչ ըսել Սարգոսի նկատմամբ։ Լ.
 Ալիշան Սարգիս երեցին կը յարի երբ՝ «Ամնա-
 սուրբ Երրորդութեան ծառայ», շարականին մէջ
 կը տեսնէ դագ շեռնարկուն եւ կը ըսէ հեղինա-
 կին ձայնը որ այն կողմի գլխաւորը՝ իշխան մեր,
 կը կոչէ¹ (Պամ. Արդ. յոջրն. էջ 5)։

Այս երկու շարականներուն մէջ փոքր
 նմանութիւն չի նշմարուիր։

Շարական
 Ամնասուրբ Երրորդու-
 թեան...

Շարական
 Չգար արքային
 զարնդ...

Ինչպէս որին երկուսընէ չգար արքային զարնդ
 սուրբ զբարպետ. զմտկիւր.

1 Այս երկու նկատարութիւններն կարելի է հե-
 տեցնել թէ սրբոյ հաւատք ունենալու, և Սարգոսի յի-
 շտակով շարականներուն վարդան Աւետիքույ ընտրուն
 հարազատութեան նկատմամբ։

Արագահա սուրբ Սարգիս.	Արագածական յայտի ազնական.
Հոգն հարուստ է գաշտ ծաղկանին.	Է զան զաշտ ծաղկանին.
Բազմաց կրօնակիչ.	Աւրեղեղ քաղին կուցն.
Առաւել պղծաւ է գրտին Բարէր է գրտակի Գազ Գազկոյ է գազաթան:	Գազաթան:

5. Մանր երկեր. — Ծաղկազու մեկնութեան ցերակամին. զոր արարեալ է մեծ վարդապետին Վարդանայ ի ինդրոյ Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ: Սկիզբն է «Քերականութիւն է հմտութիւն, որք ի քերթողացն են ի շարագրացն իբրու բազում անգամ առացելոց»:

Չնուազիր ծանօթ են մի քանի հաս. ինչպէս մեր Մաս.ին ք. 337:

7. Անթառամ ծաղիկ Վարդանայ վարդապետի ի ինդրոյ Սարգսի: Արտայոյզ աստիճաներով եւ քնքոյշ զգածութեանով զեզուն երկս արտասանած է Արեւելցի վարդապետը Ս. Կոստ վերափոխման ամին ասթիւ: Ար սկսի. «Թագաւորեալ սուրբ եկեղեցի աստածարար հրաման առջ»:

Հ. Արեւան կը հաւաստէ որ «Նմա ընծային սմանք եւ զԱնթառամ ծաղիկ երկք աուն շարականն, իսկ այլք զմեկնութիւն նորին. (Վարդ. Եղբ. էջ Ե): Վերջիններու շայնակից կ'ըլլամ. վասն զի հեղինակն թշնմն կ'ըսէ. «Երս համարձակեալ եղաք զաստուածամերձ ձերունեացն զքանս զոր երգեն յայտ աւուր

մանկուծք եկեղեցւոյ ասեղով իւրական հոգե-
խան եւ աստուածամտ իւրանին մեծացուցեիւն
Զի եթէ մեր թարգմանիչն եւ հոգեշարժ վար-
դապետ Մովսէս ասացեալ է զմենդեան եւ
զյարութեան երգս շարականաց եւ թէ մեծն եւ
հանգիստուոր ճգնաւորն Բարսեղ մականուամբ
չունն կուչեցեալ... ապա շէ պարս պակաս հայել
ի խորհրդուոր բանքս յայս քան յառաքելական
յուանդութիւնս. քանզի ի նոցանէ եւ ի նոյն
հոգւոյ խոսեցեալ եղև հաւասարապէս «Ըն-
թառամ ծաղիկ» (եջ 6—7):

Չնուազիրք. Կան բազմաթիւ հմեա. հաս-
մբ մեր Մատ. թ. 642, թշ. 1—19: Օրինա-
կուած է Յ. Վանականի «Ուրախացիք Պսակ
կուտ», երկին կից:

Հրատարակութիւն. Տեսութիւն Ընթա-
ռամ ծաղիկ մեծացուցեիւն, արարեալ մեծին
Վարդանայ վարդապետի, ապեալ ի Ս. Երուսա-
ղէմ 1834:

‡. Թուղթ Վարդանայ վարդապետի
առ Հեթում թագաւորն զրեալ է յԱնտա-
րանէն: ԶԲՆՇ ասաց Տէրն յայրն որ ասացն.
Վարդապետ, եկից եւ ես զինի քոյ: Դարձեալ
«Լյսմմունք ի Ս. Գրոց Վարդանայ վարդա-
պետի ի խնդրոյ ըարեպաշտ թագաւորին
Հայրց Հեթմոյ: Կը սկսի. «Հրամանն պատկա-
սեցուցիչ...»:

Չնուազիրք. Կար. Յուլ. թ. 888 ծր-
ցաշեան, Յուլ. 398 եւ Պարխի Ըզգ. Մատե-

Նազարանին Թ. 193, ԹՂ. 306բ—311 ե.
Թ. 153, ԹՂ. 101.

Հրատարակութիւն. *Նբարաւ, Թեբ-
թին ԱՂ 1869ին հայերէն ընդերքը լըս աե-
սած է, էջ 52—56.

Թարգմանութիւն. Prud' homme, So-
lutions des passages de l'Écriture sainte par
le Vartapet Vartan, trad. de l'arménien vul-
gaire sur le texte original, Paris 1867.

Գ. Վասն խորհրդոյ պատարագին ա-
ստցած. Նշխար կազմի հին կտակոց սաղմոսին,
հմեմ. կանայեանց. Յուցակ Ներս. հոգ. գպրոցի,
Թ. 12, էջ 409—413.

Ե. Վարդան վարդապետի աստցեալ
յաղագս քանանայութեան: Գարնեալ ծա-
նիք, ձվ եղբարք, քահանայական աստիճանն:
Վերջէ՛ *Ի գրոց հրամանաց ի իրաւ գրեցաւ
ի սուրբ Վիրապիս ձեռամբ ծառայ ծառայից
քրիստոնէից Վարդան վարդապետ, (Ցաշեան,
Յուցակ, էջ 144).

Զ. Վասն քանին մասանց ի խնդրոյ
քարեզարդ քանանայի Թորոս անուն կո-
չեցելոյ եղբարորդոյ Տեառն Կոստանդնույ
Հայոց կաթողիկոսի ի Վարդանայ Աղուս-
նեցոյ կարնաստ: *Ըմին մասուք ութ են
ու. անուն, բ. բայ... .

Է. Այլ քան Վանականին Վարդանայ
գրեալ. ԶԲՆԷ է ճրագ աշղջին ըս ծանեքն (Հանգ.
Աճ. 1906, էջ 91). կամ՝ Վանական վար-

դասակնոյի ի նրազարկոյցն բան (Կարինեան, Յույ. ք. 1636):

Ը. Այլ բան հաւատոյ ասացեալ սրբոյ վարդապետին Վարդանայ. Կենսաբուխ սուրբ Ա. Եսաբանն զթագէտ... Հմմտ. Macler Catalogue, ք. 341, թղ. 153ա—209.

Այս երկու երկերուն վրայ Յովհ. Տառն. շեջոյ մասին խոսուած ասեն երկար գրած եմ, Հմմտ. վերջ՝ էջ 32—33:

Գ. Թուղթ Հայոց կաթողիկոսին Կոստանդնույ, զոր զրեաց յաստուածապահ զղեկէն Հոռմկայէ առ Թագաւորն Հեթում ի մայրաքաղաքն Սիս, պատասխանի թղթին որ ի պապէն բերու առ Թագաւորն Հայոց Հեթում ի ձեռն ծաղ զեկաթին որ կոչէր Տիմանջ զեկաթ ի թուին Հայոց ՌՂԼ ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանայ յարմարեալ յիրս այս¹:

Հ. Չամչեանի հետ Հ. Ալիշան² թուղթս Վ. Արեւելոցոյ գրչին արգիւնք չի համարիբ, սակայն անոր հարազատութեան ապացոյց են բովանդակութիւնն ու խորագիրներու մէջ որոշակի յիշուած “Արդիւնական վարդապետն,” (Հմմտ. վերջ) եւ “Վարդապետն Աղուանեաց,” (Հմմտ. Ցաշեան, Յույ., էջ 769) յորջորջանքերը, որոնք Վ. Արեւելոցոյ արուած են,

¹ Ժողովանոյ թղթոց հաւաքեալ յաթն 1311ի ի ձեռն Խ. երզնկոցոյ. Երևոյանք 1888. էջ 158.

² Չամչեան, Գամ. Հյս. Գ. էջ 231. Ալիշան, Ցաւախարան հրատարակութեան Վարդանայ պատմութեան. էջ 3.

Թէեւ վերոյիշեալ խորագրին եւ ուրիշ մի քանի ձեռագիրներու մէջ գրութեանս տարեթիւը գրուած է "ՈՂԷ", սակայն ճիշդն է՝ "ՈՂԵ", զոր մի քանի ձեռագիրներ ունին, ինչպէս՝ "Թուղթ Տեառն Կոստանդնույ... զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն... Ի թուիս ՈՂԵ" (Հմմտ. Macler, Catalogue, Թ. 42, թղ. 139ա)։ Պատճառն այն է որ "ՈՂԵ" թուականեն վերջ Վանականի աշակերտը Կիլիկիոյ մէջ չէր բնակեր։

Չնուազիրք կը գտնուին թուով շատ։

Հրատարակութիւնք. Թուղթս ապուած է երկու անգամ՝ նախ՝ Մտարատ, թերթին մէջ 1892, էջ 946—954, ապա՝ Գիրք թղթոց, Ի մէջ, էջ 503—509։

Ի. Յովհ. Երզնկացւոյ վկայութեան համեմատ Մրեւելցի վարդապետը Կոստանդին կաթուղիկոսի կանոններուն եւ ուրիշ նիւթերու վրայ գրած է՝ "Կանոնական բանս ի զգուշութիւնս" Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հյո. Կ, էջ 242։

Ե. Տարակուսական երկեր։ Յանուն Վարդանայ կը յիշատակուին հետեւեալ երկասիրութիւններն, որոնց հարազատութիւնը կը մնայ սակայն տարակուսական ապացոյցներու պակասութեամբ։

- Ի բանն Ոչ որ ել յերկինս... Բնութեամբ է լուսոյ խնդարն։

Զ. Ի բանն Բրիտոսս եկեալ քահանայապետ... Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան։

4. Ի բանն Գոնանամ զԱստուծոյ
 փանն ամենեցուն ձեր... Արարչագործ Աս-
 տուած Հոգին ճշմարտութեան:

5. Ի բանն Հոգի երեսաց մերոց Տէր
 Արիստոս... Աստուած գրանն իւրական: Չորս
 գրութիւններս ալ կը գտնուին զհնեաւ. Միտ-
 թարեան Հարց Թ. 301 Տոնապատճառին մէջ:
 Ղերշիմը ծանօթ է կարիներանին ալ հմմտ.
 Յուշ., էջ 2016:

6. Բարոզ ի բանն Ի սկզբանէ արար
 Աստուած զերկինս եւ զերկիր: Այս ալ կը
 գտնուի Գարգազքի մը մէջ (Թղ. 157), որ
 վերջոյգրեալ Հայրերուն քովն է: Մեր մեռա-
 գիրներէն միշտ մէջ ալ կայ, հմմտ. Տաշեան,
 Յուշ., էջ 769:

7. Տարակոյս կը վերցնեն եմանազեւ
 Հ. Զարբանէլեանէ յանուն Վարդանայ յի-
 շուած ի Ս. Խաչ ճառերը, որոնցմէ մին կը
 թուի Հ. Աբիշանի "Ներբող ի Ս. Խաչ",
 անուանած երկը, զոր նա առանց երկրայութեան
 անոր հեղինակութիւններուն մէջ կը զետեղէ
 (հմմտ. Հայպոմ., էջ 270):

8. Աննարագատ երկեր: Յովհ. Վանա-
 կանի հոյակապ աշակերտին համբաւը մեծ էր եւ
 ամէն կողմ տարածուած էւ ասոր հետեւու-
 թեամբ պեսպէս գրութիւններ, որոնք "Վար-
 դան, անուն հեղինակ մը ունեցած են, սխալմամբ
 յեանագոյններէն անոր վերագրուած են: Բաց
 աստի "Վանական, յորջորջանքն ուրիշ Վար-
 դաններ ալ, ինչպէս Վարդ. Այգեկցիին ժա-

անգամ են եւ այս կէտս ալ սխալմանքի գուռ
բացած է:

Այսպիսի գրութիւններու թիւը փոքր չէ,
սակայն որովհետեւ ոմանք կարելոք երկասիրու-
թիւններ չեն, հոս միայն նշանաւորները յիշա-
տակելով պիտի գոհանամ:

- Աշխարհագրութիւն նորոգ թարգ-
մանըին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Աարդա-
նայ վարդապետի: Այս խորագրեւ յայտնի
կ'երեւայ որ՝ մատեանս ընծայուած է Արեւելցի
վարդապետին, սակայն ինչպէս Չ. Չամչեան ար-
դէն ուշագիտեցած է գործքիս հեղինակը յետն
գարուածն յըն է: Չամչեան կը գրէ. «Նն եւ
որք սմա (Արեւելցւոյ) ընծային զհամառօտ աշ-
խարհագրութիւն ինչ՝ արարեալ ի վարդանայ
ուսմանէ, բայց հեղինակ նորին յետոյ է քան
զսա եւ քան զաշակերտ սարս զՅովհան Երզն-
կացին, զի ի ձեռագիր սրինակս բանք իննն անգ
եւ զԵրզնկացւոյն», (Պատմ. Հայց. Գ, էջ 242):
Գրութեանս վարդան Արեւելցւոյ շքլալուն մէկ
ուժեղ ապացոյցն այն է, որ անոր մէջ, ինչպէս
տեսանք, յիշատակուած է անոր մահը: Աշխար-
հագրութեան կան բաւական թուով ձեռագիր-
ներ: Հայ բնագիրը ապուած է մի քանի անգամ,
այսպէս 1698ին եւ 1728ին¹ (ի Կ. Պոլիս) կից
Երեմիայի բառագրքին (էջ 486—496): Գար-
ձեալ հայերէն բնագրով եւ գաղղիերէն թարգ-
մանութեամբ ի լոյս ընծայած է Saint-Martin ի

¹ Հմտ. հասած մ'ալ Բաղնազկոյ թերթին Աջ 1887.

Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 240.

Բ. Առակը Վարդանայ վարդապետի:
 Է. Չամչեան կը գրէ « Զաւարեաց ի մի (Վարդան Արեւելցի) եւ զգիրս իմաստաւից առաւարանութեանց Միտիմարայ Գաշի եւ այլոց անոնց, յորս յաւել ինքն զայլ բազում առակս հանձարաւիցս եւ սգաաւեաս, (Պատմ. Էջ. Կ. էջ 241): Նախընթաց դարերուն, Է. Չամչեանի եւ անոր հետեւորներուն հակառակ շատ գիտնականօրէն եւ հիմնադէս ցուցուց Նիկողայոս Մառիւր ուսուցիչն Сборники притчъ Вардана, պետերբուրգ 1899, անուն երկին մէջ թէ առակախոս վարդապետը չէ Արեւելցին, այլ Մարտիանցին կամ աւելի սովորական մականուամբ Այգեկցին Վարդան: Մասի երկը մեր ազգին աւելի դիւրամատչելի ըրած է Է. Յ. Տաշեան զայն հայերէնի թարգմանելով (Փոլոզմաշխ առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մասի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ, Վիեննա 1900, էջ ԺԵ + 193):

Այս գրութենէն ալ բաւական ձեռագիրներ կը գտնուին: Մաս մը արդէն Ն. Մառիւր վերոյիշեալ երկին մէջ յիշատակած է: Զայսպէս Ռուս ցնապետին կը պարտինք նմանապէս մատենիս գրեթէ լիակատար հրատարակութիւնը: Այս ալ վերագրեալ երկին մէջ կատարուած է: Զատընտիր գաղղիերէն թարգմանութեամբ ապագրած է առակներէս Saint Martin, Choix des Fables de Vartan, Paris 1825, էջ 94:

Գիտական տեղեկութիւններով մաս մ'ալ ի լոյս ընծայած է Ղ. Վ. Ասփեանեան իւր «Էնաստատոսութիւնք նախնեաց սամկոբեանի վրայ», անուն երկին Քջ (ա. գ. Վիեննա 1897, էջ 229, 273—337):

գ. Վասն անբուն Որդանց: Գործքիս հեղինակ գրուած է Վարդան Վանական (հմտ. Տաշ., Յուզ., էջ 17 եւ 805): Սակայն բաց ի այլ եւ այլ պատճառներէ բովանդակութիւնն ու սճը կը հաստատեն թէ ասոր արտագրողը չէ Վարդան Վանական Արեւելցին, այլ Վարդան Այգեկցին, որ նմանապէս երբեմն երբեմն Վանական յորջորջանքով պատկուած է¹:

դ. Վարդանայ Վարդապետի ասարցեալ աղաւթք տղայոց առ ամենասուրբ Արարողութիւնն (Տաշեան, Յուզակ, էջ 686): Այս ալ միայն արդէն բովանդակութենէն գտաւելով Արեւելցի Վարդապետին գրչի արգասիք չէ:

Ե. Թարգմանութիւններ. — Ժամանակագրութիւն Տեստն Միխայէլի Ասորոյ Պատրիարքի: Վարդան երբ պատանդին կաթողիկոսին քով ի Ալէկիա կը պանդխտէր, թարգմանած հայերէնի վերածած է Միխայէլ Ասորոյ ժամանակագրութիւնն իրեն զլիսուարարար թեւ եւ թիկուք ունենալով Եջիս քահանայ, որուն հետ սեռն բարեկամութիւն մը յարած էր: Նա ընտիր ծանօթութիւններ կը

¹ Գրութիւնս կը գտնուի մի քանի խմբագրութեանք. հմտ. Տաշ., Յուզ., էջ 17, 49 եւ 805:

հազարգէ այս մասին այն երկին յաւելումն
 մէջ. «Արդ ի յամի ութերորդի քառաներորդի
 երկերիւրորդի հազարերորդի թուահարութեան
 անժամանակ Արդւոյն Աստուծոյ գալստեանն եւ
 ի ՈՂԷ թուական թեանս Հայոց՝ թարգմանե-
 ցաւ. գիրքս այս յասորոց ի հայս ի հայրա-
 պետութեան Հայոց ճեառն Կաստանդեայ եւ ի
 թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ քրիստոսա-
 պակի եւ զգուշակեցաւ թագուհւոյն իւրոյ
 Զապէլի: Եւ եր պատրիարք Ասորոց ուղղափառաց
 Մար Իգնատիէ Ամատրու, որ զբնմանն շնոր-
 հեաց եւ փոխեցաւ ինեան իշխոյս սրբանեալ
 քահանայի վարժելոյ ի հանճար բժշկական ար-
 շեափ, որոց վարձատու լիցի ճեր Յիսուս Քրիս-
 տոս ի շնորհս իւր... Այլ մէք իսկ տառապեալ
 ոգի Ղարգան Ղարգապետս, որ եւ ըստ մերում
 կարի կատարեցաք ի գիրքս այս... էջ 612—
 613:

Թեեւ Ղարգանի խոսքերն այսպէս պայ-
 ծառ են, բայց տարակուսական երկու կէտ կոյ
 նախ թարգմանչին՝ մասին եւ երկրորդ ի հայ
 փոխուելուն տարեթւին նկատմամբ:

1. Թարգմանիչը: Ինչ թե՛ զբնագիր-
 ներ մամանակագրութեանս թարգմանիչ կը
 ճանչնան դաւիթ անուն Ղարգապետ մը. «Զքա-
 թեացապարտ ամենայն եւ զթարգմանիչն Տին
 եւ նոր պատմութեան գրոց՝ մանաւանդ այսմ՝
 լուսազարդ գրոց՝ զմեծապատիւ բարունին եւ

1. Հոս նկատ ընդ անուր իջի քահանայի կո-
 տարան մեծ մանակցութիւնը:

զբարձրն տիեզերահասակ եւ զամենագով սուրբ
 Գառնի յիշեցեք ՚ի գրխառս, (Զարբ., Պամ.
 Հայ. Գ. Ե.¹, էջ 737): Մինչդեռ նեոագիր-
 ներս բազմութիւն մը ունի՝ Պամութիւն ա-
 բարեալ Գառնիարցին Ասորաց Միտայելի, զոր
 Վարդան Արեւելցի փոփեալ էր յԱսորի գրոց,¹
 եւ բարբառովն ստոյգ էր համարիմ որ գործըն-
 հայ յերիւրոզը կամ յընդարնակագոյն միտս
 թարգմանիչը Վարդան Արեւելցին է, վասն զի
 սուր ապացոյց են - Վարդանայ փերչիշեալ
 պոյնտո խոսքերը, ք. անոր Պամութեան եւ
 ժամանագրութեան՝ մանաւանդ յաւելուածին
 մէջ եղած շափազանց մեծ նմանութիւնը թե
 նիւթի, թե գաղափարի եւ թե ո՛ր ու լեզուի
 մէջ, ք. վկայութիւնը բազմութիւն նեոագիր-
 ներս¹:

2. Թարգմանութեան տարին: Ինչ-
 պէս փերչիշեալ յառաջըրերութիւնը էր ցուցնէ,
 գործքս թարգմանուած ըլլալու է Հայոց ՈՂԵ
 թուին, այս է 1248թ: Այսպէս գրուած է
 երեսուզեման 1870ի հրատարակութեան մէջ,
 մինչդեռ 1871 ՚ի հրատարակութեան մէջ եւ
 այլուր կ'ընթեանուիք. 'Ի յամի անժամանակն
 Ասուածոյ ընդ ժամանակաւ ինեղցն ՌՄԻԸ
 (1248) թուահամարութեանս եւ ՚ի ՈՂԵ թուա-
 բերութեանս Հայոց փոփեցաւ գիրքս այս յա-
 սորոց ՚ի Հայս (անդ յաւել., էջ 42): Հե-
 տեւարար այս երկուքն ալ քրիստոսական թուա-

¹ Հմեռ. Քրէ՛ Վարդանայ սուրբ թարգմանչի եւ
 կրկն լուստարցին Հայոց բո՛ւ Պամուզրութեան:

կանին մէջ մինչ իրարու հետ կը մտաբանին եւ հայկական թուահամարութեան մէջ կը հակասեն մին գնելով ՈՂԷ՝ իսկ միւսն ՈՂԵ¹։ Այնպէս կը թուի թէ աւելի հիմնուելու է ՈՂԵ թուին, այս է 1246ին զտայ, ժամ զի 1246ը քանուհինգամեակն է Կասանդին Կաթուղիկոսի (այլ ոչ Հեթում թագաւորի) եւ այդ ասն գործքս թարգմանուած է. «Փոխեցաւ զիրքս այս յԱտուրոց ի հայս հրամանաւ տեան Կասանդեայ ի քանն եւ հինգ ամի հայրապետութեան իւրոյ եւ ի քանն եւ հինգ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթումյ (Հրա. 1871 յաւել., էջ 42)։ Գարնեալ ժամ զի 1246ին (գուցե կէսերը) Ղարգան կը մեկնի Հայաստան եւ ինչպէս ապացուցուցինք երկրորդ գեղերում մը ի Կիլիկիա կասկածական է, Հայկական թուին "Է" ի "Ե" փոփոխուիլն շատ զիւրիւն է, նմանապէս կարելի է թերեւս ընդունիլ թէ Ղարգան քրիստոսական թուին մէջ շփոթած է, ժամ զի ինքն ընդհանրապէս հայկականը կը գործածէ։ Կամ աւելի ճիշդը՝ պիտի ըսենք թէ քրիստոսական թիւն Եստրիոսի հետեւելով հաշուած է։

Բայց հասանական է նաեւ 1248 ասրին նկատելով վերոյիշեալներն ու Ղարգանի պատմութեան 142րդ էջը, ուր թաթարական շարժումը կը գրուի 1220ին եւ Յիխայելի թարգ-

¹ ՈՂԵ թուականը կը կրէ ժամանակագրութիւն, ներս հասարակաց մտայիւր մը, հմտ. Հ. Յ. Քոստան, Յուցոյ հայերէն մտայրոց Գանաստրեան ժամարանի ի Կարին, Հանդես Ամստրեայ 1921, էջ 176։

մանութեան յաւելումին՝ վրան եւ ութ ամ է իտարը՝ էջ 617. դարձեալ եթէ ընդունինք որ Արեւելցին յաւելումս գրած է Հայաստանի մէջ, որ անհնարին չէ: (— Կասածոցին ոչ թէ 1220ին ըստ Չամչեանի հմտ. վերը՝ էջ 16 եւ 42, այլ աւելի ուղիղը 1221ին կաթուղիկոս եղած է:)

Հրատարակութիւնք: Գործքս թարգմանութիւն ըստ լոյ միայն հրատարակութիւնները յիշատակելով կը գոհանամ: Երկու անգամ ի լոյս ընծայուած է յերուսաղէմ՝ 1870ին եւ 1871ին: Յաւելումը սպուած է ասան. ձինն Միութիւն Հաշտենից թերթին մէջ 1860, թ. 6, 7, 8 եւ Մուլ. Արեղայի պատմութեան ետեւ ի Գ. Գ. էջ 55:

Երկս Վարդանի համար մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ աւելի յաւելումին համար, զան զի իւր գրչին լուս արդիւնքն է հմտ. էջ 609 — 622¹:

Է. Նորին Տեառն Միխայէլի Պատրիարքի Ասորոյ Եաղագս Բարանայութեան թէ ուստի սկսանի եւ ուր կատարի, եւ թէ զինչ է քարանայութիւնն:

Հանգոյն պատմութեան նմանապէս այս ճառն իշխի քահանան, ինչպէս կարելի է մակարեթել, թարգմանած է եւ զայն Վարդան Արեւելցին կոկած ու ճոխացուցած է ասին տեսակէտեւ անչով:

¹ Բայ ասոյ ունի պատմական մանրագրութեան զննութիւններ. ինչպէս թէ յասով գրուած յաւելութիւնն կարելի է տեսնել:

Երկուքին մէջ ալ անոր գերն ի հարկէ
 Ելոյի հետ զուգակշիւ չէ, սակայն միւս կողմանէ
 ալ չենք կրնար ըսել թէ անոր աշակցութիւնը
 գոյցն է եւ աննշանակ: Իրրեւ մանաւանդ հայե-
 բն լեզուի սրբագրիչ իւր ժամանակին համար
 զանակամի աշակերտին մասնակցութիւնը պա-
 տուարեր է ու գոհացուցիչ:

Երեւելցի վարդապետին աչքի զարնոյ
 գրութիւններու համառոտ տախտակը գնելէն եւ
 անոնց վրայ կարճառոտ խօսելէն վերջ, կ'արժէ
 անոնց մասին մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն
 յաւելուլ:

Անոր գրած երկասիրութիւններու լե-
 զուն աղճատ չէ, այլ ժամանակակից մասնա-
 գիրներու հետ համեմատելով լաւ խմբմուտ:
 Արշափ կը տեսնուի առանձին գուրգուրանքի ա-
 ուարկայ ըրած է ներբողներու լեզուն: Պատմա-
 թեան մէջ, մանաւանդ վերջերք (այսպէս Հու-
 լազու կամ Հալազու խանին հետ անեցած տե-
 սակցութիւնը), սովորական բառեր եւ ասու-
 թիւններ սովորական խօսակցութիւններու մէջ
 պահուած են¹:

Անոր ոճն ալ քանի մը սեւ կէտեր անտես
 ընելով բարձր է ու պերճախոս: Գարնեալ ներ-
 բողները ոճին ու իմաստին կողմանէ գերազաս
 են՝ համեմատութեամբ միւս գործքերու: Ներ-
 բող արտասանելու մէջ անիկա քաղցրախոս է

¹ Այս սովորականութեանց նկատմամբ բուսկոյ
 խոսած է Հ. Չ. Յովհաննէան, Հմեռ. Հետազոտութիւնը
 Նախնեաց սովորելի վրայ էջ 255:

և ուշագրաւ գաղափարներով օժուել: Մեր ճարտասաններու երամբն մէջ նա եղիշէի, Ներսէս Ղամբրոսացոյ ևւ ուրիշ մի քանի կարկառուն զեմքերու հետ կրնար յերևան գալ իրրեւ վարդեա մը քաջ, որուն շաւիղներուն հետեւելու եր ուսանողութիւնը: Միայն ցաւալին այն է որ անոնց ամենան վայելման դեռ արժանացած չենք, վասն զի դեռ ամէնը չեն հրատարակուած ևւ ձեռագիրներն ալ անյայտ կը մնան:

Անկէա իւր թուրք գրութիւններու մէջ կը ցուցնէ մեծ հմտութիւն: Երանօթ է հայազգի թուրք պատմագիրներու: Ս. Գրոց մեկնութիւններու մէջ անճրկած չի կենար, այլ տեղեակ է հաւ ալ նշանաւոր մեկնարաններու ևւ իւր գրութիւնները կը հիստէ Աթմնասի, Եփրեմի, Ասկերերանի, Արեւիղներու, Գրիգորներու ևւ ուրիշ շատ մը հոյակապ հեղինակներու արտագրածներով: Օտարազգի անմիջներու գրութիւններէն սգտուած է՝ ընդհանրապէս անոնց թարգմանութիւնները աչքի առ ջիւ ունենալով: Սակայն անհաւանական չէ թէ այլահնչիւն բարբառներու գիտութիւնն ալ ժառանգած էր: Չամչեանի կարծիքին համեմատ անկէա ծանօթ էր պարսկերէնի, երբայցեղերէնի, բայց մանաւանդ յւնարէնի ևւ սուրբերէնի (Գում. Հ. Ը. Գ. էջ 210):

Անոր հմտութիւնը միայն գրաւորին վրայ չի տարածուիր, այլ ժողովրդեան ու աշակերտներու խաւերուն մէջ զեղեկեղով շատ մը աւանդութիւններ հաւաքած է ևւ զանոնք սգ-

սակարապէս գործածած: Աշխարհագրական նիւթերու մէջ ունեցած հմտութիւնն ալ կարելի չէ անտեսելով անցնել, անոնց մէջ ալ ընդարձակ է սահմանը:

Անձի մը մեծութիւնը կը տեսնուի իւր կենցաղաւորութենէն եւ արտադրած արգասիքներէն եւ երբ յետահայեաց ակնարկ մը արձակուի վարդանի կեանքին ու երկերուն վրայ, այն ատեն անմաք իրրեւ ջինջ հայրի մը կը պատկերացնեն անոր դասհասելի արժանիքը: Արդէն դարերը համոզուած են անոր մեծութեան վրայ եւ անոր անունը հռչակած են «Մեծ», յորջորջումով:

Թեեւ «Ընթացիկ արեւոյ», մըն էր, ինչպէս ինչինքը կոչել սովոր է (հմտ. պատ., էջ 158), սակայն իւր վրան կը կենդրոնացնէր նաստանդին կաթուղիկոսին երկրորդ կողմ եւ զայն կ'արգարացնէր հոյակապ պատուներ յառաջ բերելով: Բայց իւր ամենն մեծ արժանիքը կը կայանայ անուանի եւ բազմութիւ աշակերտներու եւ երկերու մէջ, որոնք ինչպէս մինչեւ ցայսօր՝ այսպէս եւ ասկէ վերջ պիտի հանդիսանան անոր «Մեծ», անուան մշտարարաւ քարոզներ:

Կ Ի Ր Ա Վ Ո Ս Գ Ա Ն Չ Ա Վ Ե Ց Ի

Կենսագրական տեղեկութիւններ:

Ժամանակի փոքր տարրերութեամբ Կեօիկ վարչին մէջ Նշանաւոր հանգիստացած են համա-
Նուն երկու մասեմագիրներ՝ Կեօիկցին¹ եւ
Գանձակեցին Կիրակոս²: Աւերջինս պիտի ար-
ժանանայ այժմ մեր ուշադրութեան, զամբ զի
զարգացած է Եովհաննէս Աւանականի զգր-
ցին մէջ:

Կիրակոսի՝ Գանձակեցի, յորչորջումն անոյ
հայրենիքը կը ցուցնէ Գանձակ, ինչպէս ինքն ան-
ձամբ ալ կը վկայէ (էջ 66), երբ յիշեւով

¹ Հեղինակ Յայտնաւորաց:

² Կիրակոսի եւ անոր գրական արդիւնքներուն վրայ
խոսած են Հ. Զամբեան, Պամ. Հօր. Բ. էջ 16, Գ. 210, 233-
236-237, 271: Հ. Եւեջան, Հայագրատուն Բ. էջ 263:
Հ. Զարրանեղեան, Հայկ. Հին Գրք. Պամ. Բ. էջ 147:
Գարեկուշ իւր մասին գրուած է իւր պատմագրութեան
հրատարակութեանց ու թարմանութիւններու յառաջ-
բաններու մէջ: Եւսեղ անունները, մասեմագրիս զգր-
չորնոցին վրայ խոսուած ասան պ'տի յիշատակուի:

Գաւիթ՝ Ալաւկայ որդին, Յովհ. Սարկաւազ վար-
դապետն եւ Գրիգոր՝ Թոքակերթի որդին կը գրե-
նարա երեքին յաշխարհէն Գանձակայ էին,
ուստի եւ ես,՝ Իր հայրենիքը կ'անուանէ. "Մեծ
եւ պատուական քաղաքն Գանձակ. (էջ 124),
Համարիւններուն մասին յիշատակութիւն ինձի
անձանսմ կը թայ:

Նմանզը պէտք է զնեղ 1200—1210 ի
միջոցները: Աս այս կուսան անիք իւր մէկ
խոստովանութիւնը: Պատմելով Ռարան Ասորոյ
միջնորդութիւնը Թաթարներու խանին քով
քրիստոնէկց համար՝ կը գրէ. "Եւ յորժամ
եղև այս զծագրութիւն, որ յայտ վայրի
ի ՌԱ (1241/42) թուականին Հայոց եւ ի
ժամանակի կենաց մերոց ամբ քառասուն պահաս
կամ աւելի, (Ար., էջ 152), Հ. Ալիշան
(Հայապատում էջ 216) այս վկայութեան
գրայ յեցած կ'ուզէ աւելի 1203 տարին գիտնալ
անոր ծննդեան թուականը:

Նմանգական յարկէն կանուխ կը մեկնի
Արաւիկա եւ կը մեկուսանայ Գեաթիկ մեծաստանը,
որուն կառավարչական զեկն այս ասեմները կը
վարէր Միխիմար Գուշի ձեռնասուն աշակերտ-
ներէն մին՝ Մարտիրոս վարդապետը: Այստեղ
անիկա աշակերտներու բազմութեան մը հետ
կ'ուսանի ու կը սնանի. "Եւ բազում եղբարք
ժողովեցան վասն հաշականուն տեղոյն եւ
բազմաց եղև տեղի սննդեան եւ ուսման, որ եւ
մէք իսկ սնեալ եւ ուսեալ եղար ի նոյն վանսն,
(էջ 114):

Սակայն Արապոս իւր ուսումնական զարգացումը կը պարտի Մխիթար Գոշի ուրիշ մէկ աշակերտին՝ Յովհ. Աւանականի. ինչպէս թքնին կը գրէ. «Բնագում ժամանակս կացար առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն եւ աղբիւրարար արբուցաներ ամենեցուն զբան վարդապետական», (էջ 143):

Թաթարական ասպատակութիւններու ժամանակաշրջանին զինքը կը տեսնենք Տաւուշի մէջ իւր վարպետին հովանոյն ներքեւ (հմտ. վերք): Երբ Աւանական գերի ինկաւ Նեառապ մեղքն իրեն հետ էր նաեւ Գանձակեցին: Արովհետեւ Արապոս հմտ էր թաթար կամ սաճիկ լեզուին առանձինն ուշադրութեան կ'արժանանայ թաթար խմբապետին առջեւ, որ զինքը կ'որոշէ «ի պէտս զպրութեան գրել թուղթ եւ ընթեռնուլ»: Եմբողջ որը համանման աշխատութիւններով կը պարտատի, միայն երբ խաւարն իւր քողը կը տարածէ երկրիս վրայ՝ թոյլտուութիւն կը ստանայ հանգիստ վայելլ իւր վարպետին քով, որ զինքը կը սփոփէ ու ազատութեան յոյսերով կը պարտէ: Եմբաներ կը սահին գերութեան եւ տառապանքի մէջ, Թէեւ քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը փորձէ Խորանաշատի հիմնադրին հետ զինքնալ փրկանաւորել, սակայն թաթար խմբապետը չի զիջանիք՝ առարկելով թէ «Սա ի պէտք են մեզ թուղթ գրելոյ եւ ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք ոչ սամբ զսա»: Արգապետն ու աշակերտն ար-

առաւաթոր աշքերով իրարմէ հրատեչա կ'առնուն: Հակառակ ամենազգի գեղեցիկ խոստումներու՝ Արախոս վայրագ գումարաակին մէջ ապրիլ շ'ազեր եւ նոյն գիշերն արդէն՝ գաղտացնաց, անկէ կը փախչի ու կ'ապաստանի Գեափի ուխտը, զոր աւերակ վիճակի մէջ կը գտնէ (էջ 129 — 135): Այս ժամանակն վերջ Գանձակեցին Գեափի վանքին մէջ կ'անցնէ ընդհանրապէս իւր սրերը եւ այս է պատճառը, որ նա մտէն ծանօթ է այս մեծաստանին պատմութեան շինութեան, զարգացման եւ անոր առաջնորդներու յաջորդութեան ու գործունէութեան: Ասկէ առեալ իւր պատմութեան խորագրին մէջ թշ թշ ձեռագիրներու մէջ ներմուծուած է. «Արարեալ Արախոս ընտրեալ վարդապետի ի մեծահաշակ ուխտն Գեափայ»¹:

Հաւանական է թէ Արախոս այս մեծաստանին մէջ քահանայական աստիճանին բարձրացած է: Հ. Ալիշան կը համարի թէ անիկա առաջնորդ կամ տեսուչ կարգուած է վանքի մը կամ եկեղեցւոյ մը (Յօդոյն., էջ 9): Այս կարծիքին կը մտի Մեծ. Հայրը հիմնուած վարդան Արեւելցւոյ վրայ, որ իւր ընկերակիցը՝ Բարունեաց պետ, կը յորջորջէ (տես քիչ վերջ) եւ դարձեալ այն պարագայէն, որ Արախոս իւր մասին կը հաւատէ թէ «աստիւ եւ բանագրանայ... գրեցար» (էջ 194):

¹ Եռշեան, Եռշեպ, էջ 408: Դիւլբէկ վերջը կը կոչէ Գեափեցի (Doc. L, p. 411) եւ պարզապէս նշանցնէ վերջը Գ. = Արախոսին հետ:

Հոգւոյն Արքայ * եւ յԱրգւոյ, բխան
 հարցով հետաքրքրուած է նաեւ Արաւիկայ: Իւր
 պատմագրութեան մէջ այս մասին կը գրէ.
 * Եւ յարիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է
 յեկեղեցիս Հայաստանեայցս եւ յոգիս Արաւ-
 կայի եւ համարնակ արժան է քարոզել զՀոգի
 ի Հօրէ եղեալ եւ յԱրգւոյ երեւեալ. (էջ 189):

Դատիթ Մորթրեցուցչին գեմ, ինչպէս քիչ
 յառաջ գրուած խօսքերէն կ'իմացուի, իրաւ
 գիրք բունած է:

Յովհ. Ջաւահանի հանդեպ իրրեւ երախ-
 տապարս աշակերտ մը անիկա անկեղծ սէր մը
 եւ յարգանք մը սածած է: Երբ 1251ին Խորա-
 նաշատի հիմնադիրը կը վախճանի, անիկա իւր
 սէրն ու գնահատութիւնը փերջին անգամ հրա-
 պարակաւ կը յայտնէ զինքը գովելով ու գրուա-
 տելով (Պատմ., էջ 198—200):

Ինչպէս վարպետն, նմանապէս աշակեր-
 տակիցներուն նկատմամբ Արաւիկայի սիրաբը սիրով
 ու մեծարանքով զեղում էր: Ընծայ մէջէն իւր
 սրտին կենդանը բունած էր Ջարգան Արեւելցին,
 որ փոխադարձաբար կը սիրէր ու կը յարգէր
 իւր համշիրակը: Արաւիկայ ու Ջարգան են Յով-
 նաթման ու Դատիթ: Իրարու հետ սեռն զոգով
 միացած են, յաճախ կը խոսակցին¹ եւ իրենց սրտին
 բազմանքներուն յայտնիք տալու կը նկրտին:

1 * Ջան սարս (Յովհ. Գառնեցույ) բազում թշ
 պատմին, բայց առաւել սուրբ հարգումն մը եւ սրան-
 լիցն Ջարգան, վարպետն, ... նա ի փոխարութիւն մէջ
 պատմաց թշ ի վարպէ նորս ժամանորս. Արեւ. էջ 201:

Արեակոսի ցանկայի եր ունենալ երգ
 երգոցի մեկնութիւն մը եւ գայն իւր "Տարա-
 զաս", ընկերեն կը խնդրէ: Աւարդան յոժարա-
 կամ կը ստաննէ այդ առաջարկը եւ կը յորինէ
 երգ երգոցի գեղեցիկ մեկնութիւնը (1265):
 Այս տեղ կը գեանդեմ Կեկեմութեանս յառա-
 ջարանը, որ ընտիր թարգման է վերջնոյս հոգոյն:

"Նման է արքայութիւնն Աստուծոյ՝ գանձի
 ծածկելոյ յազարակի, առ տէրն գանձուն եւ
 արքայութեանն, զոր գամնէ խնդրալն եւ առլով
 զոր ունի եւ գնէ զազարակն, զոր տակի է եւ
 ընդ այլ ինչ զամենայն առակաւոր իմաստս, որ
 յամենայն աստուածաշունչ գիրս՝ որ է տէրունի,
 յորմէ ցանկացոյն գնէ զիւրն՝ առլով զբոլոր
 գոյնն, որ է հաւասան զի այն է մերն ամենայն:
 Յորոց եւ դու նանաշիս տէրունական՝ իր
 եւ անուն, նարազատ եղբայր մեր Կիրակոս,
 բարձունեաց պետ եւ քաղցուայնի կիրք մեր
 եւ մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի:
 Որ եւ քում ըղծիցն կցորդել նրամայեցեր
 ի բան եւ ի գիր շատս՝ զհաւասան ճեան
 առլով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմեացեալն
 յերգոց երգոյն ի Գրիգորէ Նիսացոյ, որ մեծն
 է աղբիւր եկեղեցոյ ընդ առաջնորդութեամբ
 Արդիւնեայ, համառտակ եւ զԳրիգորին ի
 սկզբանէ, որ ի վեր գամնի քան զկար մեր
 յոյժ: Աստուծոյ միայն կարելի եւ քումց
 աղօթից եւ յուսոյ, որ ի վշոյ եւ յազարակ

1 Մանկարկէ Կերական ստուածաշունչ արքայութիւնն
 ոյն է "տէրունական":

անապատ, ի ծերունոց՝ եւ յանապատ մասց
 խնդրես պատիզ, ի մեռն ոչ սակաւ փաստա-
 կոց, զոր առաք յանձն, ի մեռն յոյս փաստա-
 թեամբ, շարշարիչ մարմնով եւ արգարանալ
 հոգով, ի թեզ տուլ զգիր պարտացն մեր,
 կրել փշա առաջի Նստածոյ, եւ ընդել անպիտ-
 պիս եւ դու նմանեալ սանտառեան, ճոխացիս
 աշակերտութեամբ արքայութեան հանելով ի
 դանձնն հին ճաշակ որ քաղցրագոյնն է, ս՝ գիտե
 եւ նոր թնչ

Իսկ դու մշակդ մորեն՝ նաց եւ աղտաղտ
 անբուստներ փայրաց, անոյշ մեզ նաշակ
 յարամամ՝ եւ յոյս յՆստուած, փարդա-
 պետոյ Կիրակոս, որ նարկեցուցիչ նրամա-
 նաւ եւ զուժին մահու՝ թեզ ասել զմերն
 մերձակայ՝, մեծեր զմեզ ի սան գիւնոյ եւ
 ի զոյ, խնարոյ եւ նմանեաց գրախոտ, շղթայից
 արժանաւոր ստիք հասիչ, լսել եւ խոսել, հա-
 ստակ եւ շոշափել զհեանս եւ զանճահա-
 թիւն, զգոյսարանսք թիւք քանքարոյ պարտա-
 կանսք ի բարձրձիւք մասամբ, որ անախորժ եւ
 լեացն էին արժանաւորք քան զխմանալ եւ
 զսակ մեծ էր թնձ եւ սակալի։ Սակայն ընդու-
 սեաք եւ առաք յոյս մեծագոյն, եթէ եւ արգ

1 Ինչպիսի սուրբ ընտան մեր, զարդան մեզու թիւնս
 գրան է Հայոց զԵրջ Թուին եւ այն ասեն իւր իւր գրաւիք
 մերան պիքներով զարգարանս եր։

2 Ինչպիսիս կը սեւանի թէ Կիրակոս իւր ընկեր
 յարգարան է մեզու թեանս Եւանջելի բայց եւ այն յու-
 սով, փաստ զի երկուքն ոչ արդեն գերեզմանին են մերն-
 քան նկատելով իմենց այնիւր հաստիլք։

եւս եկն Տերն եւ կռէ, եւ ոչ զարժանաւոր որ
 այլ զմեզաւորս զիս, ոչ յապաշտս միայն յան-
 ցեալ կենացն, այլ յանբաւ եւ յանճառ ուրա-
 խութիւն հարսանեաց, զի զարժացուցե զերկինս
 եւ զերկիր, զոր սովոր է միշտ ասնել, որք եւ
 գտանին ի գիրս յայտ, Յաճար եւ Բարեւ եւ
 Եթուպիա, ի բաց եղեալ բնութն զառաջին կեր-
 պարանն եւ աստուածազգեաց եղեալ, զոր եւ զա-
 միշտ ազնութեցես զայս լինել ի կարող եւ ի
 կամեցող Տեառնէն: Եւ միք քեզ շնորհ անելով
 շատ գահութեամբ աննարկեցաք ի յիշնս բազ-
 անաց հարցմանն քո, զանն յուսոյն ի Գրիս-
 տու տալով մատք յանհուն իորս եւ ելաք եթե
 բերաք ի վեր ինչ քեզ ցանկալի իրս, որ
 գտանին յայտպիսի ծովոս, շունիմ ինչ ասել,
 Տեր գիտե տուչն որում երկրպագեցես յառ-
 նուին ինչ եւ զսխալանսն ինձ համարեալ
 ուղղեցես, օժանդակդ ինձ յամենայնի:
 Սակայն զճնազանգութիւնս հասուցես զցոյգ
 եւ զցերեկ յանճառաց յազութս եւ զգա նուեր
 ասցես Սիւնի մօրն վերնոյ, ի գաւթիս նորս ըն-
 կենլով իբրեւ զտա մի ձիթինեաց: Ո՞ գիտե
 թե մանկուք նորս ի մտանելն ասցեն եւ ցուցցեն
 նմա ի ինդութիւնս ինքեանց եւ ի քաւութիւն
 մեզ բացերես զնա եւ բերկրեալ տեսանելով
 յորդիս իւր միակցելով զմեզ ի շնորհս փեսային
 իւրոյ Յիսուսի եւ Հորն զթաժի եւ Հոգւոյն
 սրբոյ ողորմածին, որում ամենայն ինդութիւն
 եւ ցնծութիւն եւ սեր ի սուրբս իւր եւ յարա-
 բանս եւ քեզ եւ ի մեր երախտաւորս...

ամեն: Հմմտ. Հայագրագրութեան Բ, էջ 535—537: Իսկ Գանձակեցիքն իւր սերն եւ մեծարանքը հանդեպ վարդանայ կ'արտայայտե իւր պատմագրութեան մէջ: Անիկա մանրամասն կը պատմէ անոր արգասալից զործունեութիւնը (Պատմ., էջ 162—174) եւ զիմքը կը կոչէ. «Հանձարեղ եւ իմաստուն» (էջ 162), «Հարազտան մեր եւ որանշեղի վարդապետան վարդան» (էջ 201):

Ինչպէս վարդան նմանապէս պիտակոտ առիթը ունեցած է տեսնելու Հայոց պատկազիրը՝ Հեթում (1224—1268): Բաթու զանին այցելութենէ վերջ (1255) Հայոց թագաւորը կ'իջեանի վարդանին զի զը ֆիւրս իշխանին առնը. ուր ձգած էր «զաղխ եւ զկարասի»: Այնտեղ էր արիշններու հետ նստել պիտակոտ, որ ըսած է թագաւորին իտպերը «Բազում իրս զարմանալիս եւ անձանոսն պատմեր մեզ զբարբարոս ազգաց. զոր տեսեալ էր եւ լուեալ» (Ախր., էջ 216): Գարնեալ՝ «Բազում եւ այլ ինչ պատմեր թագաւորն իմաստասեր ի խմական ազգացն, զոր թողաք մեք, զի մի յաւելորդ համարեացի» (Ախր., 217):

Գանձակեցիքն վաղած է նստել տեսակցութիւնը Հասան Գուշեանի, որ իրեն պատմած է Բազտասի աւերումը. «Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Գուշն անուանեկին, որդին վասակայ բարեպաշտի, որ ակամատես էր եւ ակամջալուր իրացս» (Ախր., էջ 224):

Այսպէս անիկա եկեղեցական ու աշխարհական հոյակապ անձնաւորութիւններու հետ յարաբերութեան մէջ ապրած է:

Ըստ Մաղաքիա Արեղայի 1271 թն միեւնոյն տարին կը զտեսնանին երկու հարազատ անուները՝ Վարդան Արեւելցի եւ Արապիս Գանձակեցի. * Ի թուական Հայոց 21 փոփոցան ի Քրիստոս փառաւոր զարդապետքն Հայոց Վարդան եւ Արապիս¹, : Հ. Չամչեան Գանձակեցի պատմագրին ցուրտ շիրիմը կը փնտռէ Գետիկ վանքին մէջ²:

Ստիպուած ենք Մաղաքիայի հարեւանցի խորհրդով բաւականանալ՝ շունենալով արիշ վկայ մը այս մասին: Բայց այնպէս կը թուի Վարդանայ մի քանի ակնարկութիւններէն թէ՛ իւր Հարազատն աւելի կանուխ մեռած է քան 1271 թուականը³: Գարձեալ Եկատի կրնայ անուիլ այն տարագան, որ Գանձակեցին յանկարծ իւր պատմութեան թեյը կը կտրէ: Այս մասին յետոյ (էջ 106):

* Իրրեւ. մշակ մտքնեաց եւ աղտաղտ անբուսարեւր վայրաց, չէ ունեցած այն գործնական ասպարեզը Արապիս, զոր ունեցած է իւր անդակիցը Վարդան: Բայց հեռուէն հետապնդած է սուր աչքերով աշխարհիս մէջ կատարուած անցուդարձը եւ գրի առած է զայն անմահացընելու համար իւր անունը (ՏՄ. աստ, էջ 103):

¹ Գամբ. Նեապոլոս, Պետերբուրգ 1870, էջ 52:

² Չամչ., Գամբ. Հ. 28, Գ. էջ 271:

³ Հմեւ. Երզնկայի Լեւոն:

2.

Պատմագրութիւն:

Մերահոս Գանձակեցին չէ ունեցած գրահան աս ընդարձակ գործունեութիւնը, զոր իւր վարդապետը՝ Յովհ. Չանական եւ իւր աշակերտակիցը՝ Վարդան Արեւելցին մշակեցին: Չտիշելով ասն թղթակցութիւնները¹, զորոնք ալ եւ ալ ասիթներու մէջ զանազան անձնաւորութիւններու ուղղած է, իւր գրաւոր միակ աշխատութիւնը կը կազմէ Հայոց պատմութիւնը, որուն երկուր տարիներ կը նուիրէ:

Այն գործը, որուն մէջ Մերահոս կ'ապրէր, պատմական գորաշրջան մըն էր, Արեւելք տեղի կ'ունենային անսրիտակ զեպքեր, թաթարական ասպատակութիւնները սկիզբ առած էին, տէրութիւններ անիւնի վայ կը նսակին...: Իրողութիւններ, որոնք չէին կրնար մտացութեան մասնուիլ: Իրողութիւններ, որոնք պատմութեան համար առաւ նիւթ կը մատակարարէին:

Այս զեպքերուն ակամտան՝ իրեն բարոյական պարտք մը համարած է Մերահոս ասպագայ սերնդեան զանոնք աւանդելը: Բեկե իրեն ծանօթ եղած է թէ՛ այս մասին Յովհ. Չանական եւ Վարդան գրած են պատմական աշխա-

¹ Հմեռ. իւր պատմութիւնը, էջ 104: Վարդան երբ երգողի միջնութեան ընդարձակին մէջ կը գրէ թէ իւր ընկերակիցն իրեն հրամայած է որ գիրս շատ, որ Յովհաննիսայ խորհրդաւոր գրքին միջնութիւնը յարին: Հմեռ. Հանգ. Ամբ. 1877, էջ 102:

առթիւներ, բայց համազում է թէ տեղի ունեցած զեպքերը մէկ կամ երկու գրչով շէին կրնար լիովին բացատրուած ըլլալ, ուստի ինքն ալ իւրովսանն ուզած է իւր տեսանն ու լուսնն աւանդել. «Կարծեմ թէ յղովք եւս զնոյս պատմոցեն, ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախեն քան զպատմութեանս շարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն... զոր աշտ մերովք տեսար, (էջ 121)... Իսկ մերս նեռնարկութիւն մի ումք յանդըզնութիւն համարեցի, այլ առաւել բարեացն նախանշոյ գործ... (էջ 4):

Միտմամանկ ուզած է անիկա իւր տեսան անմահացուցիչ յուշարձան մը կանգնել գրքովս. «զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան արխուզման քարին, այլ կենդանի, զի յիշեցի ի սմա անուն Կերակոսի, (էջ 5):

Գանձակեցի պատմարանն իւր պատմագրութեան նիւթ ընարած է յատկապէս Թաթարներու արշաւանքներու պատմութիւնը: Բայց պատշաճ համարած է նախապատրաստողական մաս մը գետեղել իրրեւ հիմ իւր շէնքին: Եւստի մէջ՝ սկսած Ս. Գրիգորի քարոզութենէն կը հարգէ մեզի Հայաստանի լուսաւորչին եւ նորագարն թագաւորին եւ անոնց յաջորդներու գործունէութիւնը: Եւ յամար նա կը նկատէ իրր՝ «Կախաշուիդ» (էջ 121): Ենկէ վերջ իրրեւ յաւելուած կամ Բ. հասածին նախագուռն Ազուաններու Հովուապետներու ցուցակը կը գնէ: Բուն

պատմագրութիւնը կը սկսի 121 եջով. «Թէ որպէս ել Թաթարն ապականել աշխարհս ամենայն: Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ եւ նախաշուիչ՝ որ մինչեւ ցայսօր՝ էր վասն ազգիս այսօրինկ, զոր շնորհօքն Քրիստոսի հանգերնեալ եմք ճանել»: Ապա կամաց կամաց կը թեւակոխէ ժամանակակից պատմութեան սեամբը. «այլ մեր բուն հարցուք զիրեւ զոր սկսոյք եւ ցուցոք. Նախ զանուանս ամուսակալացն Ս. Գրիգորի եւ (ապա) ի նմանէ սկսեալ մինչեւ առ մեզ, յորում են թուականք մեր 2ԹԴ, սուղ թշահանասիւք¹»:

Պատմագրութիւնս լուսագոյն ձեռագիրներու մէջ կը կրէ հետեւեալ խորագիրը՝ Համաստօտ պատմութիւնք ժամանակաց ի Սըբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին ատարս տունցեալ, արարեալ Կիրակոսի ընտրեալ Վարդապետի ի մեծաճոշակ ուխտէն Գետկայ:

Կարեւոր խնդիր մըն է թէ երբ առաջին անգամ ձեռնարկեց Կիրակոս պատմագրութեանս եւ քանի՞ տարիէն զայն աւարտեց: Այն ստույգ է թէ Հոգեգալստեան ամին սկսած է, բայց տարին կը մնայ տարակուսական: Կ'երեւայ թէ 1240/41 ի մէջերը գրիչը ձեռքն առած է, վասն զի Յովհ. Օմեկչոյ յորինած շարականի մը նկատմամբ գրելով՝ կըսէ. «Մինչեւ ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց սկսեալ ի ճ2Ե (706) թուականէն մինչեւ ի ՌՂ (1241) որ սյժմ՝

¹ Մեր Թ. 104 Ձեռագրին համեմատ:

մեր ասորու է, (էջ 39), Գարնեալ այլուր կը
տողէ. «Յորժամ եղիւ այս գծագրութիւն, որ
յայտմ' փայրի ի ՈՂ թուականին Հայոց
(էջ 151/52), Հեռեարար Հ. Ալիշանին¹ հետ
1240 տարին կարելի է զնեւ առաջին տարին,
Այդ թուականին Հոգեգալստեան ամը կ'ընար
Մայիս 19 թ.:

Քսանուհինգ երկար տարիներու մէջ զայն
կը գրէ, վասն զի 1265 թն Ապաղայ իւմին
գահակալութեան եւ անոր Շիրար գետին առ-
ջիւ Բերքայի դէմ առած պատերազմին պատ-
մութեամբը՝ կը գրէ ընդարձակածուալ թատե-
րարեմին վայրագոյրը՝ այլ եւս չըմտալու համար:
Կը քաշէ նա վարագոյրը եւ զմեզ տարակոյս-
ներու մէջ կը խորասուզէ: Յանկարծակի կը
կարի իւր թելը, վասն զի կ'իսկաւար կը Քոյ
Ապաղայի ու Բերքայի կուռն հեռեւութիւնը
եւ վերջարան մը կը պակսի, որ յառաջարանը
նկատելով պատշաճաւոր կ'երեւայ: Ապա ուրեմն
պակասաւոր հասած է գանձակեցոյ ձեռքերուն
արգիւնքը: Իմ պատասխանս ի նպաստ ամբող-
ջութեան է: Արակոս իւր վերջակեան գրած է
հոն, որ կ'աւարտի այժմ իւր պատմութիւնը:
Այս նեւին մէջ տեսած է զայն զարգան
1265 թ. * ի ՈՂ (1236) թուականէն, Հայոց
մինչեւ ի ՉԺԳ (1265), յորում եմքս, զոր թշ-
արարին ազգն Նեաղաց ... գրեալ են մանրա-
մանարար փառաւորեալ հայրն մեր զանա-
կան վարդապետն եւ հարազատն մեր Արակոս
վարդապետն հորն համանման, զոր մէջ ոչ

Համարակեցոյք երկրնել կամ բազմաբա-
նել... պատկասելով ի գրողոցն պատուոյ.
(եջ 167/47):

Այսպէս կը խորհի պատկանեան այս մա-
սին (Տմնա. Գրաւ. Թարգ մանուկեան մէջ, էջ IV).
" Ընդ պատմութիւնն անպատկի կերպով 1256
տարւոյ զեղբով՝ առանց աւարակելու. Ապագայ
խանի եւ Բերքայի կուսին սկսուած պատմու-
թիւնը եւ առանց սեղեկացնելու ընթերցողը գոր-
ծին աւարական մասին կը կոչի. Կարելի է ենթա-
դրել թէ անոր աշխատութիւնն ամբողջապէս չէ
հասած մեզի կամ թէ աւելի հաւանորեն մահը
եւ կամ ուրիշ պատահար մը թուլ շտափ իրեն
վերջացնել սկսած աշխատութիւնը: Վերջին զեղ-
քին պէտք է անոր կեանքին սրերը փոքր թշ
կրճատել, այսինքն թէ 1271 թն աւելի կանուխ
մեռած է: "

Պատմութեան յարմուածութեան համար
Պանակեցին պատուած է գրաւոր եւ անգիր
աւանդութիւններէ: Նա բաշ ծանօթ եղած է
հոյ պատմագիրներու եւ անոնց ցուցափն ալ իւր
գրքին մէջ ներկայացուցած է: Վերջին մամուակ-
ներու համար իրեն առատ նիւթ ընծայած են իւր
փորձառութիւնն եւ իւր կենցաղակից անձնաւո-
րութիւնները:

Արաբիւս իւր մատենին մէջ գործածած է
պարզ անձը. " Առ հասարակ պարզ, բոլոր անկամու-
նաւոր եւ երբեմն նոյն իսկ գոեհիկ (Գիւլարիէ,
Doc. 114 Տմնա. քիշ վերջ): Նոյն պատաստանը
Կընէնաե. Պատկանեան (անգ. էջ V). - Արաբիւ-

սի ոճը շատ պարզ է եւ գիւրհասկնայի, շունի այն հսկասորական թռիչքը, որ ժամանակակիցներու քով այնպէս բարձր կը գնահատուէր,՝ Լ. Ալիշան ալ կը գրէ (էջ Է)՝ «Աչ նրբութիւն եւ ազգութիւն է շարարանութեան եւ ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ գեղեցկութիւն կամ յանկարծական ինչ սլացք եւ գեղեցիկ առածք,՝ «Թեպէտ ունել ունի եւ անպանոյժ հարթութիւն եւ պարզութիւն պատմածոյն գիւր յարգ յստակութեամբ եւ անկեմիւն բացայայտութեամբ, միանգամայն եւ հետի գոյով ի հետեւութենէ յեանոցն»:

Ի՞նչ արժէք ունի դանձակեցւոյն պատմութիւնը:

Անիկա լաւ ըմբռնած է թէ քաղաքական անցքերու պատմութեան վերահասու ըլլալը գիւրիմ չէ, «բայց թէ բազում աշխատութեամբ եւ երկար ջանիւ», թէ հարկ է՝ «հիւծիլ եւ մաշիլ սամանմամբ եւ յոյժ վստակօք», դուրս կորզելու համար անցուդարձերու բուն սկզբնապատճառները, թէ ճշմարտապատուժ պատմագիր ըլլալու համար պէտք է՝ «բարունարար կենսք եւ ոչ վարկպարտութիւն անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց ներքնոց եւ արտաքնոց... սրբապէս մտք եւ անաշտութեամբ» (էջ 1):

պատմարանէ մը պահանջուած այս սկզբունքներուն գիտակից՝ անիկա ջանացած է իւր կողմանէ անոց հետեւիլ իւր երկիմ մէջ: Ասոր համեմուտ համար աչքի առջեւ ունեցած է նախ ընթաց դարերու պատմագրութիւններէն եւ

ասնցմէ իւր մաքին գառազութեան համեմատ ընտրած է ճշմարտան ու ուղիղը: Գարնանը հոգ տարած է շահագործել իւր ժամանակակիցներուն վիայութիւնները¹:

Մեծ է պատմութեանս արժեքը մանաւանդ վերջին գարեբուն համար, անոց պատմութիւնը բռնած է ընդարձակ եւ ասով կը հանդիսանայ թաթարական արշաւանքներու, ժամանակակից հայկական եւ վրական իշխանութիւններու ընտիր ազդիւր մը: Գոյնն գնահատութեան արժանի չեն նաեւ Քր—Քր. գարեբուն մասնորական գոսին նկատմամբ հաղորդած ընտիր ու մանրազատում տեղեկութիւնները: Չէ կարելի նաեւ ուրանալ թե՛ հայկական եկեղեցական պատմութեան համար ալ անոր մէջ մեծամեծ գանձեր պահուած են:

Իրրեւ թերութիւն պատմագրութեանս պէտք է յիշել պակասութիւն «կարգարան սնի (Զարբ., Գամ. Գոյ., 747), զիւրահաւան միտք, որով անհեթեթ պատահարներու հաւատք կը ընծայէ եւ կ'անտէ այն շուղին, զոր իւր առջեւը յառաջարանին մէջ գծէ», (էջ 1): Ըստնց վրայ աւելցնելու է լեզուն, որուն վրայ արդէն իստք բացուեցաւ»:

Չնուազիրներ. Է. Ալիշան իւր հրատարակութեան համար ունեցած է ձեռքին տակ երեք ձեռագիր «նարագիրք ՔԷ. գարու. բազմաստիւղք եւ թերարանք եւ ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգառա գրչութիւն», (էջ Ը): Նայե՛ղե՛

¹ Հմտ. էջ 185, 200, 217, 224:

Նորագոյն գրչութիւն մը եղած է այն ձեռագիրն, որուն վրայէն լոյս տեսած է Ու. Յովհաննիսեանի հրատարակութիւնը: Այս ձեռագիրը շատ նման եղած է Մ. Էմբի սրինակին: Գիւլարիէ կը յիշէ սրինակ մը, որ սեփականութիւն եղած է Յովհ. Չամբարձեանի: Ասկէ ծագած ըլլալու է մեր Թ. 328 ձեռագիրը: Բացի վերոյիշեալէն մեր Մատենագարանին մէջ կան ուրիշ երկու ձեռագիրներ, մին Թ. 124 գրուած 1603ին Գրիգոր Կամախեցւոյ ձեռքով եւ միւսը Թ. 574, սրինակուած 1601ին՝ շատ հին սկզբնագրէ մը: Ահրակոսի պատմութեան ճշգրիտ հրատարակման համար շատ կարեւոր են այս երկու ձեռագիրները, մանաւանդ վերջինը: Ասիկա առանձինն ուշագրութեան արժանի է եւ ունի ինչ ինչ կէտերու մէջ կարեւոր խառնուրդներ եւ այնչոյն իսկ գլխակարգութեան մէջ: Այսպէս Կասանցին Կաթուղիկոսի կանոնական հրամաններու եւ կանգակին մասը, որ տպագրին մէջ 1, Թ. — ԽԱ գլուխները կը կազմեն, հաս զետեղուած են Գանձակեցւոյն պատմութեան սկիզբը (Թուղթ 27ա — 35բ):

Գեռ կը յիշուին ուրիշ ձեռագիրներ՝ ինչպէս Կար. Յոցակին մէջ, Թ. 1661, 1662 (1720էն), 1663, 1664:

Հրատարակութիւնը. Հայերէն բնագիրն առաջին անգամ տպուած է ամբողջական 1858ին՝ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Ահրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, Ի լոյս ընծայեաց Ռսկան Տէր-Գէորգեան-Յովհաննիսեանց

Երևանց. Ի Մոսկօս 1858: Երկրորդ անգամ
 հրատարակուած է Ի Ղենեակի 1865 թ., Հ. Դ:
 Ալիշանի հրատարակեալք եւ յառաջար-
 անք: Երրորդ արագրութիւնք կատարուած է
 Ղուկասեան Մասենացարանին շարքին մէջ Ի
 Տփղիս 1909. որ առաջին զտպեն եղած է
 հմմտ. էջ 4 եւ Հանդ. Ամս. 1910, էջ 253—
 254. Ժամանակակից Հ. Ակմեանի: Բաց
 աստ թշ թշ հասածներ ալ ժամանակ հրա-
 տարակութեամբ յերևան եկած են. այսպէս
 Հ. Ալիշան Հայագաստի Բ. հատրքին մէջ
 զբոշմէլ առած է մի քանի կտոր: Նա նոյն
 ըրած է նաեւ Ղարզանի Պատմութեանն եւ
 Առնմանքին:

Թարգմանութիւնք. Brosset, Deux hi-
 storiens arméniens, I, Kiracos de Gandzac,
 St. Pétersbourg 1870: Մասնական թարգմա-
 նութիւններ եւ տեղեկութիւններ առած են՝
 E. Dulaurier, Extrait de l'histoire d'Arménie
 de Guiracos de Kantzac Ի գիրք Recueil des
 histoires des croisades I, Paris 1869, (411—
 430) և. Les Mongoles d'après les historiens
 arméniens I. Extrait de Kiracos de Gan-
 dzak, Journal Asiatique 1858, p. 192—255,
 426—473 և. այլք՝ Klaproth, Aperçu des
 entreprises des Mongols, Nouveau Journal
 Asiatique XII., 1833, p. 193—214, 273—
 305. Brosset, Additions et Éclaircissements

1 Պարսկիս ժամի հմմտ. Երևանի ԹեթԸ 1859.

à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, p. 412—437. Extrait de Kiracos. *Գասականեան ալ իւր «գասակութիւն Մանգղաց հայ պատմագրաց քով. սուսերէն երկին մէջ շատ ճշ հասածներ կերակուեն հրատարակած է (ի Պետերբուրգ 1874):*

Ինչ *Մասենագարանի ք. 32 ձեռագրին եւ Շ. Ալիշանի տեսած Սեւ Լերին վանքերու մէջ գրուած ձեռագրի ճշ մէջ կայ հասուած ճշ. «Միւս եւս պատմութիւն սրանչելի վարդապետին Ս խիթարայ»¹ : Հոս կը պատմուին Մխիթ գոշի 1196 (շատ մեր ք. 32 ձեռագրին 1191) թուին եւ յաջորդ աարիներուն գործած հրաշքները:*

Վերջէ կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը. «Ան եւս կիրակոս պատմագիր բանի սպասուոր եւ աշակերտ սուրբ վարդապետին Ս խիթարայ, որ մականուամբ Գոշ կոչուի, ականջով խնով լուսյ եւ աշօրս տեսի զայսրան սրանչելիսս եւ ձևոք խնովք զվեցի զատ ի պատմութեանց խնոց եւ եգի ընդ սուրբ Նշանին եւ յատուկ կայ գրեալ ընդ սկտակցին որ ամփոփեցան ի սաճարին Ս. Աստուածածնի»:

Գործոյս Գանձակեցւոյ գրչին պատու ընտելէ կը մնայ երկրայական: Շ. Ալիշան վճռական չէ իւր տեսութեան մէջ նկատմամբ հարազատութեան հասուածիս (Յոջրն., կջ ք.), մինչքեւ

¹ Հրատ. Շ. Ալիշան, կերակուի պատմութեան ետեւ, կջ 237-241: Ենթադէր գործը ճշ է:

Brosset համարակն կը բարբառի. «Ար կարծեմ թէ գրութիւնս մեր Կերակոսին գրէնն չէ. թէև հեղինակը ինքզինքը «ես Կերակոս պատմագիր, կը կոչէ եւ այն յատկապէս անոր համար, որ նա ինքզինքն այնպէս կ'արտայայտէ, (Deux hist. arm., p. VII).

Ճիշդ է դանձակեցին ժամանակ մը Մխիթար Գուշի զգրոցն ուսած է եւ երկար ասին Գեակոյ մէջ իջեւանած. բայց ապրած է Մխիթարայ աշակերաներու ինձամբին ասկէ 1200—1210ի շրջանին ծնած մանուկ մը շէր կրնար ակամջով ըսել եւ աշքով սեանել ու գրել 1213ին զտխմանած Աւսուցչի մը գործերը:

Գուցէ հասածս վերաբերի Կերակոս Արեւելցոյ. Յայտնաւորքի խմբագրոջն. որ ստուգիւ աշակերտած է Մխիթարայ:

Կերակոսի կենսագրութիւնն մզի ճիշ բան ծանօթ է, ինչպէս սեանք: Ընդ գրականութեան այգին ալ շատ բեղմնաւոր եղած չէ՝ եւ սակայն Վարդան զինքը մեծապէս կը գրուտակ: Զամիկս կ'անուանէ «Հոյն համանման», այսինքն Վանակամի: Հ. Այիշան այս նմանութիւնը չափազանց կը գտնէ. «Ալ միայն ոչ սեանեմ ժամանեալ զնա այլ եւ բազում ասորիկոյ բացակացեալ. (Եւջր. Բ): Սակայն կը

1 Կերակոս ծանօթ էր Մխիթարայան ըզոյն եւ ինչպէս ինքին կը հաստատէ իւր գերութեան ասին զգրի գիրք կը կտարի (1120-1135): Ընդ ապառայց է Մխիթարայան բաներս հասարակ մը, գոր իւր պատմութեան մէջ յատուկ ըրած է, ՆՏԻՄ. «Վան ջուշման կերպարանցն Մխիթարին բացարարութիւն ասկա», էջ 140:

յուեղու նոյն հեղինակը. "Բայց այս զի թերևս
զի շունիմք ի ձեռքն ապացոյց գիտութեան եւ
հանճարոյ պիտակասի.": Արշափինձի հաւանական
կը թուի Արեւելցի վարդապետն իւր այս համե-
մատութիւնը հոս գրական արգիւնքներու տե-
տակետով չէ ըրած: Այլ ստով ակնարկած է
Գանձակեցւոյ ներքին կեանքը, զոր անցուցած է
անիկա վանքերու մէջ եւ միայն ծանր հարկին
ստիպումն է այդ վայրերէն մեկնիչ:

Մ Ա Ղ Ա Ք Ի Ա Ա Ք Ե Ղ Ա Յ Ի

Գ Ա Ց Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Վ Ա Ս Ն Ը Ջ Գ Ի Ն Ն Ե Տ Ո Ղ Ա Ց

Ունինք գրութիւն մը՝ «Պատմութիւն
վասն Նևտոնաց ազգին», որ մեր առջեւ
կը պարզէ քաթարներու քառամուշորամեայ
բռնակալութեան պատմութիւնը՝ սկսելով անոց
գլխաւորարար Հայաստան ըրած սոցաւակու-
թիւններէն:

Այն սոցոց է թէ երկասիրութեանս հեղի-
նակը Յովհաննէս Վանականի աշակերտներէն
մն է: Վասն զի սակց կը հանդիպինք հան-
այսպիսի ակնարկութիւններու. «Ի դասն ժամա-
նակիս փայլէր իրրեւ զարեգակն սուրբ հոգի
վարդապետ մեր, Վանականն յերկիրն արեւե-
լեան երկրորդ արեւելք անուանեալ, եջ 12.
«Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի Քրիս-
տոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետ մեր
Վանականն եւ սուգ մեծ եթող մեզ եւ ոչ
միայն մեզ աշակերտելոցս նմա՛:

¹ Մուշեղիս արեւշտի Պատմութիւն վասն ազգին
Նևտոնաց ի Լոյս ընծայեաց Գ. Գ. Ս. Պետերբուրգ 1870.
էջ 12:

Սակայն անստոյգ կը մնայ թէ զանախանի որ աշակերտին գրչին բեղումարու մէ ե այն: գրութեանն է երկու տպագրութիւն կայ եւ երկուքին խորագրին մէջ ալ տարբեր հեղինակներ կը ներկայացուն: Պատկանեանին հրատարակութեան մէջ ընծայուած է Մաղաքիս արևոյայի, իսկ երուսաղէմեան հրատարակութիւնը զայն Վարդան Պատմչին կը վերագրէ: Ո՞վ է ասոնցմէ գործոյս հարազատ ծնողը: Նախ խօսիմք Վարդանայ նկատմամբ: Երուսաղէմեան հրատարակութեան յտաջարանին մէջ կը գրուի. «Ըստչին հասոր նշխարացս Հայ մասեմագրութեան փութամբ ի լոյս ընծայել, որ պատմ գծագմանն եւ գրարոյից եւ զպատերազմաց Թաթարաց: Եւ գրեալ է Վարդանայ պատմչի. . . ի 1247 եւ ընդարինակեալ 1272. . .: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողն, սակայն ի լուսանցս արինակին ուրիշ ուրիշ տեսանի գրեալ նովին ձեռագրով Սղորմեա՝ տէր Վարդանա ծառայի քո,՝ Նա՝ եւս կից է արինակս Միխայէլի Ասորոց կաթողիկոսի Ժամանակագրութեանն, որ յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ լինու եւ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսա նորին լինել հեղինակութիւն. . . եւ մասն համարի պատմութեան Հայոց.»

Ապացոյցներս տկար կ'երեւան ինծի: . . . Լուսանցքներու մէջ յիշատակուած Վարդան անուն անձը կարելի չէ ըստ իս՝ նոյնացնել Վարդան Պատմչի հետ, ալ այդ՝ Տէր Վարդան, ը յի-

չառականին մէջ անուանուած Ղարգան փափա-
կաշն է, որ կամակից կ'ըլլայ գործքին սրինակու-
թեան, զոր ի գլուխ կը հանէ Գրիգոր «սպա-
սաւոր բանին» Գրի Նոյնութիւնը հոս նկատի չի
կրնար առնուիլ, այլազգ հակառակ Գրիգորի
յայտնի վկայութեան՝ պիտի ըսուեր թէ Գրի-
գոր զայն չէ սրինակած:

Բ. Նոյնպէս՝ որովհետեւ Միխայէլ Ասորոց
ժամանակագրութեան ետեւը զետեղուած է
գրութիւնս, ոսկէ կարեւրի չէ հետեւցնել թէ Նոյն
հեղինակին գրչէն ելած է նաեւ սկզբնագիրը:

Գ. Ղարգանի պատմագրութեան եւ Նե-
սաղաց պատմութեան լեզուներն իրարմէ շափա-
զանց տարբեր են: Դուրս հանելով Հուլյուս
խանի տետութեան պատմութիւնն եւ ուրիշ մէկ
քանի փոքր հասածներ՝ Ղարգանայ լեզուն պարզ
է եւ մաքուր, մինչդեռ Նեսաղաց պատմութեան
հեղինակը ուսմկորէն լեզուին մեծ ներկայացու-
ցիչներն մին կը հանդիսանայ, թշուառ արդէն
Հ. Ղ. Յովհաննէան ուշադիր եղած է¹:

Դ. պատմութեան մէջ եղած նմանութեանց
մասին ընդ հուպ կը խոսիմ: Այսպէս երբուս-
ղեման սրինակին Հրատարակչին ապացոյցները
մերթելով անուղղակի մերժած կ'ըլլամ նաեւ
Ղարգանայ այդ գրութեան հեղինակ ըլլալը:
Բայց ուղղակի ապացոյցներ փնտռենք:

Հետեւեալ կետերը զիս կը համոզեն թէ՛
Ղարգան այդ երկը շարագրած չէ:

¹ Հեռագրութիւնք, էջ 242 եւ 150-55:

« Արդանայ Հայոց պատմութեան եւ
Նետազոյց ազգին պատմութեան մէջ կան պատ-
մական եւ աշխարհագրական հակասութիւններ,
քանի մը հաս յիշատակելով կը գոհանամ »:

Նետազոյց Պատմութիւն.

Էջ 5.

Չոյս լուծող թագաւորն
Պոյոց զհամբաւ գալոյ Տա-
թարին եւ ընդզեմ՝ նոյս
կա հեծելով ՚ի գուշոն Գ՚՝
որ իւշ կուտան... յարգա
քինու թնշ իրանայ զին
Ըթարակ իւանկի (Հ. Մի-
գոյս). զի յայնմ ժամա-
նակի Գուշոն եր թարսուրն
Պոյոյ Լուշն:

Էջ 13.

Ի ՈՉԸ ԹԻՍ Հոյոյ գրու-
ժարակաւ իւանկան ինն
զինու որն Տաթարին եկն ՚ի
վերայ կարնոյ քաղաքին
բազմութեամբ եւ սնկալ
՚ի հեար սնի երկուս ա-
սին:

Էջ 15.

Յայնակեցաւ ՚ի վերայ աշ-
խարհին Հոսանց, առին
եւ շիրճիւրն յառակոխ
եւ թոյցին շահնայ, առին
եւ Վերսիւր... ապա ար-
ժակեցան ՚ի Շոյոյ Միտսիւր
եւ գործով առին զնա:

Հայոց Պատմութիւն.

Էջ 142.

Չոյոց զհեռ մական ա-
մնայն ուժով Լուշ հա-
սանն առ դուռն կուտան,
եւ պարտաւ ՚ի նմանն ապ-
րի փախտեամբ հանգերն
իւանկի:

Էջ 147.

Ըրտ ՚ի Շոյ Կուշոյ իննասն
եւ Գ թարն Հոյոյ թարսու
նաին փոխնայ զիշխանու-
թիւնն Չարմազանին եւ
կա զկարնոյ քաղաքն:

Էջ 147.

Եւ զամուսնի քաղաքան
(առին) զկուշուրն նախ, ապ-
Վերսիւր... ապա շիրճիւր:

ԸՆՉ 21.

Էկն մարտի սաստիկ եւ
 եկեր զամենայն աշխարհս
 արեւելից... եւ այս եզեւ ի
 թուսխանս թեան Հոյսոյ 2:

ԸՆՉ 148.

Յեթն հարիւր եւ հ
 թուսն մարտի եկն ի վերին
 աշխարհս Հոյսոյ:

ԸՆՉ 22.

Իսկ զկնի աշուղիկ եւ հա-
 սանկոյ թվականին Հոյսոյ
 22, եկին յարեւելից... Եւ
 են անուանք նոցա այս.
 առաջին եւ Թին ի նոցանէ
 Հոյսուս¹:

ԸՆՉ 149.

Յեթն հարիւր եւ չորս
 թուսն եկն Հոյսուոյն...
 ի վերոյ Պարտից:

Այս տարրերու թիւնները կը ցուցնեն թե
 երկու պատմագրութիւններս միեւնոյն անձի
 գործք շին կրնար ըլլալ:

Է. Չափազանց նմանութիւնը, որ կայ Մի-
 խայելի թարգմանութեան ետեւը վարդանէն
 գրուած յիշատակարանին եւ Նեառզաց պատ-
 մութեան մէջ, յայտնի ապացոյց է, որ վերջինս
 Արեւելիցի վարդապետին չի վերաբերիր, վասն
 զի այն տան կրկնարանութեամբ կը բնութագրուի
 Մեծ անձը: Փոքրիկ նմոյշ մ'ալ այս նմանու-
 թենէն:

Պատմութիւն Նոտոզաց. Յիշատակարան Միխայելի-

ԸՆՉ 3.

ԸՆՉ 614.

Իսկ սուրբն Ներսէս սաւ Եւ սաւ զնոսա սուրբն
 զա ի Քաջորդացն Հոյսու- Ներսէս ի Քաջորդացն Հոյ-
 բու խաւնեալ ընդ ազգին գարու եւ Ասորիք տան

¹ Ընդաններու տարրերութիւնները զոնց կ'առնու մ
 յիշատակէլ:

(ԸԼ 3.)

Գովգաց որ ի Թորգանայ,
 որք ունին Ակիւթեաց մասն
 երկրի, սկսածի յԱԹԼ գե-
 աոյ առ իմաստն լեռանին
 Լեզեալ մինչեւ ինսին Ասա-
 ըից: Ուր բնակեալ են ազգ
 ից որք խուժական անու-
 ամբ կոչին խուժ եւ գուժ...
 եւ գլխաւորին ամենեցան
 ասի բուշի եւ յազգացն
 այնոցիկ միւսոյն ասի թու-
 զարք: զոր կարեկեք, թե-
 այս է որ ասին թաթարք:
 Եւ որպէս յստանց ի նա-
 ցանէ լուսոյ, ելին ի Թուր-
 քաստան աշխարհն իւրե-
 անց ազգն այն եւ մկեն-
 ի կողմ ինչ մասնն յարեւե,
 լեւոյց եւ կոչին անոյ աւա-
 զափաթեամբ, վայրաբնակք
 եւ յոյժ սղքասոյք եւ բու-
 զուժ ժամանակս եւ պաշ-
 տան ինչ ոչ ունեին, բայց
 միայն պատկերս թաղեայ,
 զոր ասկաթն կրեն ընդ
 ինքեանս ի պետս կախա-
 զութեան, բայց ընդ արեւ-
 զափն զարեանային:

(ԸԼ 614.)

զնոս Թորգանեանս յայտ
 է խառնեալ ազգին Գով-
 գաց որ ի Թորգանայ ընդ
 զարեն Լազարու, որք ունին
 զԱկիւթի մասն աշխարհին,
 որ սկսածի յԱԹԼ գեաոյ
 եւ Լեզեալ լեռանն լեռանին,
 ուր բնակեալ են ազգք
 քառասուն եւ երկք, որք
 խուժական անուամբ կոչին
 յիւրեանց լեզուս եւ գլխա-
 ւորն նոցա բուշի անուամբ
 եւ անուն միոյ ազգին թու-
 զարք ասի, զոր կարեկե՛
 թե այս են թաթարք: Եւ
 որպէս լուսոյ յստանց ին-
 ցանէ, եթէ ելին սուտքեց
 նոցա ի Թուրքաստան աշ-
 խարհէ եւ մկենցան մինչեւ
 ի կողմ արեւելեան եւ կոչին
 սղքասաթեամբ ի գործս
 աւազափաթեան եւ պաշ-
 տան ինչ ոչ ունեին, բայց
 ընդ արեւզափն զարեանային,
 եւ ի պատեասս ճմայա-
 թեան ունեին ինչ պատ-
 կերս թաղեայ, զորս աս-
 կաթն կրեն ընդ ինքեանս:

Է. Թէ Վարդան Արեւելցին շէ Նեառաջ
 պատմութեան գրոյն՝ երբորդ սպառցւց մը կը
 քաղուի այս խոկ գրքեն. եջ 12 կը գրուի.
 "Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան
 եւ Արապոս, Ասաբեալն եւ Եզակեփ խաշանման

բաժանեալ զաշխարհն աշեւելից լուսաւ-
րեցին, Գարնեալ 52 կգին մէջ կայ. Ի թուակա-
նին Հայոց 21 փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր
վարդապետն Հայոց Վարդան եւ Աիրակոս,¹
Վերջին խաղիս փայ աթշափ շատ շեմ Եան-
բանար, վան զի երուսազեման հրատարակու-
թեան մէջ կը պակտ, բայց առաջնոյն ոյժը
մեծ է, մանաւանդ երբ Վարդան փառաւոր
աշակերտ, կը կոչուի, որովհետեւ անոր պես
անձ մը թեզգինքն այսպէս պիտի չգովէր:

Գ. Ի վերջոյ պիտի յաւելում թէ Նեոպոզոց
պատմութեան մէջ կան զեպքեր, որոնք 1269
— 1271էն ետքը հանդիպան են եւ այս միջոցին
Վարդան արդէն վախճանած էր:

Եւ այսպէս ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին ազա-
ցոյցներ ունինք գրութեանս հեղինակ Արեւելքին
Վարդան զնեւր:

Արդ ո՞վ է հարազատ զրէնն երկիս:

Հ. Չամչեան¹ եւ անոր հետեւելով
Ք. Պատկանեան², Բրուս³, Հ. Աւեանդ Եով-
նանեան⁴, Չարրանկէլեան⁵ եւ Ալիշան⁶ մասնա-
կանս զրէնք կ'անուանեն Մաղաքիս արեւոյ:

Անձ մը, որան պատմութիւնը թանկը
քաղով ծանկուած է: Վարդան, Աիրակոս եւ
Սո. Օրբէլեան, որոնց կը պարտինք Յ. Վանա-

¹ Պատմ. Հայոց. Ե. կէջ 16. Գ. 167.

² Հմեռ. Իրանց թարգմանութիւնները.

³ Հնապատմութիւնք, կէջ 270.

⁴ Պատմ. Հայոց. Գ. Գ. հատ. Բ. 1878. կէջ 112.

⁵ Հայաստանում Ե. կէջ 278.

կանի աշակերտներու անունները, շին յիշեք
Մազաքիտ անուն անկ մը: Չամչեան թէ ինչ ազ-
րիւրե գիտե գոյն, այդ իննի կը մայ աննանսմ:

Նեապոլոս պատմութեան, Տեղեանի
ապրած ըլլալու և մամանակ մը առ ոտ
Վանականի եւ այս քաղաքով վայր մը ու հն
պատմութիւն Վարդանի եւ Արապիտ պատմու-
թիւններն ու Միտայելի թարգմանութեան
կցում յիշատակարանն գրած և քաթարաց
պատմութիւնը՝ հիւսելով իւր աննական փոր-
նաութիւններն ու Եանթութիւնները: Վեզուն
և մամանակակից պատմագիրներու համարած թե
յարգանքն առ Հեթում թագաւոր (1224 —
1268) ու պատանգին պատմութեան եւ սերն առ
Յովհաննէս Վանական ու անոր աշակերտները
կ'ապացուցանեն թէ գրութիւնս Ճ.Գ.—Ճ.Գ.
գարու գործք է: Նոյն ապացոյցը կ'ըննեն և
նիւթը:

Պատմագրութիւնս անի իւր յատուկ ար-
ժէքն ու կարեւորութիւնը: քաթարական պատ-
մութեան համար մանաւանդ շատ թանկար-
ժէք է եւ շահուէտ:

Չնուայիրներ կը գտնուին Վինեաիկ
Միթթ. Հայրերու քով եւ Արուսաղէմ:

Հրատարակութիւն անեցած է երկու
անգամ ի Աիտերբուրգ 1870թն եւ Արուսաղէմ
1870թն:

Թարգմանութիւններ կատարած են
Բրան Գաղղիներն լեզուաւ 1851թն եւ սու-
սերն լեզուաւ Պատկանեան 1871թն:

“Նեապոլաց պատմութեան, Հեղինակով
 կը փակեմ մատենիկս: Չեմ խափր վաճակածի
 քիւս աշակերտներու վրայ, վասն զի թէեւ
 անոնցմէ ոմանք ալ Հեղինակաւոր եւ արդիւնա-
 շատ անձինքներ հանդիսացան, բայց գրական
 արդասիր մը չունին: Կարելի էր խափել Իսրայելի
 մասին, սակայն որովհետեւ անոր աշակերտու-
 թիւնն ալ հաւանականութեան սահմանին վրայ
 կը թայ՝ զինչն ալ նկատուցութեամբ չեմ անուր:



2013

« Ազգային գրադարան



NL0047529

